

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ГОРЕЦЬКА ХРИСТИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12

**ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

доктор юридичних наук, доцент
Грищук Оксана Вікторівна

Львів – 2014

ПЛАН

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Історія становлення ідей про правову соціалізацію (огляд літератури за темою дослідження).....	9
1.2 Методологія дослідження.....	33
Висновки до розділу I	47
РОЗДІЛ II. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: КЛАСИЧНІ ТА НОВІТНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	49
2.1. Поняття правової соціалізації: загальна характеристика.....	49
2.2. Види правової соціалізації та її детермінанти.....	102
Висновки до розділу II	112
РОЗДІЛ III. ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ	116
3.1. Етапи правової соціалізації: загальна характеристика.....	116
3.2. Особливості механізмів правової соціалізації.....	142
3.3. Шляхи удосконалення правової соціалізації.....	156
Висновки до розділу III	166
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Актуальність теми. Набуття незалежності Україною мало наслідком фундаментальну зміну суспільного ладу, оформлення його демократичних засад, визначення нових ціннісних орієнтирів для державної влади.

Історія новітнього українського державотворення свідчить про те, що тривалий час наше суспільство не виявляло готовності обрати чіткий вектор розвитку та слідувати йому. Не в останню чергу це зумовлено радянським спадком, який живе у свідомості громадян і продовжує відтворюватися у світогляді молодого покоління.

Проте потреба втілення ідеалів правової держави, верховенства права та поваги до основоположних прав і свобод людини зумовлюють якісні зміни суспільної свідомості. Тож закономірно, що останнім часом вітчизняні науковці дедалі більше уваги приділяють проблемам правової культури та правосвідомості.

Правова культура та правосвідомість визначають, так би мовити, вектор правової соціалізації. Дослідження останньої актуалізуються в Україні, зокрема, внаслідок заміни в юриспруденції методологічного монізму плюралізмом дослідницької методології й активного розвитку вітчизняної соціології права.

Дослідження правової соціалізації можуть сприяти подоланню правового нігілізму, підвищенню ефективності права, виявленню недоліків його застосування тощо. Саме тому філософсько-правове дослідження проблематики правової соціалізації є актуальним. Її комплексне осмислення покликане слугувати розкриттю особливостей становлення та розвитку правової культури і правосвідомості населення, пошукам засобів і способів формування високого їх рівня.

Деяким аспектам означеної проблематики присвячені роботи таких вчених, як: О. Аграновська, С. Алексєєв, М. Бондаренко, М. Вітрук, О. Грищук, Д. Гудима, О. Дзьобань, Л. Зорченко, О. Казурова, Н. Коваленко, В. Козир, Л. Корнієнко, О. Косаревська, Ю. Косенко,

І. Криштак, В. Кудрявцев, О. Лукашова, Є. Мануйлов, М. Матузов, Т. Муслумова, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, Д. Плаксін, М. Попов, П. Рабінович, П. Самигін, О. Семітко, С. Сливка, О. Ткаченко, О. Томазова, Д. Узнадзе, І. Усимова, Й. Фарбер, С. Хмелевський, В. Чефранов, О. Шапієва, Н. Шеховцова, М. Штангрет, В. Щегорцов, В. Ядов, Є. Яковлев та інші. Однак вітчизняні філософсько-правові монографічні дослідження, присвячені правовій соціалізації як феномену життєдіяльності особи, відсутні, що також засвідчує актуальність теми дослідження.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433), а також «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є комплексне осмислення філософсько-правового виміру правової соціалізації.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі задачі:

- уточнити понятійний апарат із досліджуваної тематики, здійснивши огляд наукової літератури за темою;
- охарактеризувати адекватний предмету дослідження методологічний інструментарій, що зумовлює вибір стратегії роботи й особливості інтерпретації отриманих результатів;
- розвинути сучасну філософсько-правову концепцію правової соціалізації;
- виявити різновиди правової соціалізації та її детермінанти з урахуванням диспозиційної теорії особистості;
- встановити етапи розвитку правової соціалізації;

– охарактеризувати механізми вияву процесів правової соціалізації та їхні особливості (традиційні, інституційні, субкультурні, міжособистісні та рефлексивні);

– встановити шляхи вдосконалення процесів правової соціалізації у демократичному суспільстві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері здійснення правової соціалізації.

Предметом дослідження є встановлення філософсько-правового виміру правової соціалізації.

Методи дослідження. Вибір предмета дослідження зумовив обрання відповідних йому методологічних підходів, методів і засобів пізнання. Так задля пояснення сутності правової соціалізації як становлення правової самосвідомості суб'єкта використано філософсько-герменевтичний підхід. Продемонстровано, що залежно від обраного дослідницького підходу розуміння правової соціалізації різниться. З-поміж філософських методів застосовано діалектичний метод, зокрема, для з'ясування загальних закономірностей реалізації правової соціалізації, обґрунтування її двосторонньої (суб'єкт-суб'єктної) природи. Для формулювання дефініцій понять про досліджувані явища використано такий спеціальний метод, як догматичний. З-поміж засобів використані: індукція, дедукція, аналіз, синтез і деякі інші формально-логічні методи (наприклад, для формулювання вихідних засад диспозиційної та рольової теорій правової соціалізації).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є першим у вітчизняній науці монографічним філософсько-правовим дослідженням правової соціалізації, в якому встановлені особливості цього феномена. У результаті дослідження одержано низку положень, яким притаманні елементи наукової новизни.

Так, *уперше* у вітчизняній філософії права:

– обґрунтовано, що правова соціалізація характеризується не перманентністю, а потенційною незавершеністю: за наявності певних змін

у правовому житті суспільства чи в його групі або у зв'язку з долученням людини до виконання нової для неї соціальної ролі правова соціалізація може розпочинатися знову, щоб набути нового якісного рівня;

– виокремлено такі основні виміри правової соціалізації, як-от:
а) соціальний (правова соціалізація – це, передусім, спосіб інтеграції людини у суспільні відносини взагалі та у правові відносини зокрема); б) епістемологічний (правова соціалізація неможлива без набуття особою певного рівня правових знань); в) психологічний (правова соціалізація пов'язана з виробленням переконань і навичок, а також стійкого ставлення до явищ правової дійсності); г) комунікативно-діяльнісний (правова соціалізація спрямована на повсякденну діяльність людини та передбачає набуття певної комунікативної компетентності);

– сформульовано диспозиційну концепцію правової соціалізації, відповідно до якої остання є процесом створення диспозицій поведінки особи, коли та починає задовольняти свої потреби в існуванні та розвитку за конкретних умов, ефективно використовуючи правові або інші засоби, що відповідають чи, принаймні, не суперечать чинним правовим нормам. Засвоєння правових диспозицій вимагає: а) формування обґрунтованих уявлень людини про власні потреби за певних життєвих умов; б) формування поняття про правомірні засоби задоволення таких потреб;

удосконалено:

– класифікацію методологічних підходів до дослідження правової соціалізації: залежно від праворозуміння, яке покладене в основу поняття правової соціалізації (легістський і природно-правовий підходи); залежно від світоглядного бачення явища правової соціалізації (біологізаторський і соціологізаторський підходи); залежно від філософських понять і категорій, на яких, зокрема, ґрунтується дослідницький підхід (потребовий, аксіологічний, комунікативний, символічний підходи); залежно від бачення зв'язку індивіда та суспільства (суб'єкт-об'єктний і суб'єкт-суб'єктний підходи); за способом редукції соціалізації до ідеальних

чи матеріальних явищ (ідеалістичний і матеріалістичний підходи); з огляду на обсяг соціалізації (дефляційний та надлишковий підходи);

- уявлення про суб'єкт-суб'єктний підхід до розуміння правової соціалізації;
- положення про співвідношення понять «правова соціалізація», «правовий світогляд», «правова культура» та «правова свідомість»;
- положення про рольову теорію правової соціалізації;
- класифікацію видів правової соціалізації та її детермінант;
набули подальшого розвитку:
- уявлення про етапізацію правової соціалізації;
- концепція механізму функціонування правової соціалізації;
- ідеї щодо удосконалення здійснення правової соціалізації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у:

- науково-дослідній діяльності – для удосконалення концепції правової соціалізації, подальших поглиблених досліджень проблем у цій царині;
- педагогічній діяльності – для удосконалення навчальних курсів з «Філософії права» та «Соціології права» для студентів юридичних навчальних закладів;
- правотворчій юридичній діяльності – для удосконалення законодавчої регламентації правової соціалізації, зокрема в частині, яка стосується набуття деліктоздатності неповнолітніми особами.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень оприлюднені на міжнародних і національних науково-практичних конференціях, круглих столах, семінарах. Серед них: XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 15 квітня 2011 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Особливості формування законодавства України на сучасному етапі державотворення» (м. Івано-Франківськ, 14 березня

2013 року); III Міжнародна наукова конференція «Розвиток методології сучасної юриспруденції», присвячена пам'яті проф. А. В. Сурилова (м. Одеса, 12–13 квітня 2013 р.); III Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Сімферополь, 26 квітня 2013 р.); Всеукраїнська юридична науково-практична конференція «Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової реальності: генезис та напрями вдосконалення» (м. Тернопіль, 11 квітня 2014 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у шести наукових статтях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях України з юридичних наук і одна стаття у зарубіжному періодичному виданні, а також у п'яти тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена її метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують 7 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, з них основний текст – 176 сторінок, 20 – список використаних джерел (204 найменування).

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія становлення ідей про правову соціалізацію (огляд літератури за темою дослідження)

Правова соціалізація являє собою наріжний камінь загальнотеоретичного правознавства. Однак ця тема є однаково цікавою не тільки для юристів – фахівців у галузі філософії права – але й не меншою мірою для філософів, соціологів та психологів. Цим можна пояснити неабияку увагу до означеного питання в літературі. Але, як і у випадку з багатьма іншими інтегральними проблемами, увага з боку фахівців призвела не стільки до вирішення питань, скільки до усвідомлення складності та комплексності їх характеру.

Соціалізація в цілому як складне і комплексне правове явище, на думку Є. Ніколаєвої, має свої історично сформовані шари або рівні. Спочатку під нею розумілося вміння добути їжу, облаштувати житло. Згодом - у міру суспільного розподілу праці - виникла диференціація, з'явилися різні суспільні верстви. Їм призначалися і різні форми соціалізації, оскільки ускладнення суспільного організму унеможлиблювало тотальну трансляцію досвіду всім членам суспільства. Виникає соціальна ієрархія, що супроводжується ієрархією форм і рівнів соціалізації. У традиційному суспільстві існувала жорстка модель життєвого циклу. Юність пов'язувалася з активною соціалізацією — проходженням навчання і виховання. Зрілість — з початком трудової діяльності, відходом з батьківської сім'ї і створенням власної. Старість — з припиненням трудової активності, переходом на громадське піклування. Соціальний статус при цьому формувався в період переходу від юнацького віку до зрілості. Навчання здійснювалося через спільну участь у трудових

акціях, виховання — через участь у процесах спільного проживання, побудованого в суворо визначених умовах побуту, у звичаях і ритуалах. Для обраних, еліти існував ще рівень освіти з трансляцією вищих і сакральних смислів і цінностей, що давалося переважно лише за правом народження і перспективою передачі влади. Також Дж. Зіммер і С. Уїтноу, в спробі представити якийсь інтегративний погляд на проблему, підкреслюють, що всі теорії і дослідження соціалізації містять ряд змінних позицій, серед яких:

1. Індивідуальні варіації (вік, місце народження та проживання, стать, особливості дозрівання і розвитку, раса і народність, рівень інтелекту, зовнішність);

2. Агенти (культура, нація, сім'я, формальна організація, технологія, телебачення, комп'ютери, лідери, кумири, література);

3. Методи трансмісії (мова, механізми контролю, суспільний клас, ритуали, закони, ідентифікація, дисципліна, психологічні методики та виховні прийоми);

4. Патерни і цінності (статева роль, агресія, мораль, досягнення, етика бізнесу, альтруїзм, аффіліація, політичні переконання) [107, с.34].

Очевидно, не можна запропонувати поки що чіткого визначення правової соціалізації, яке максимально повно відображало б його феномен. Характер дослідження змушує розкривати предмет поступово, рухаючись, так би мовити, концентричними колами. Але для того щоб окреслити предмет дослідження, сформулюємо початкове визначення соціалізації – визначимо її як набуття особою якостей, необхідних для її гідного життя в суспільстві. Відповідно, правовою соціалізацією вважатимемо набуття таких якостей людиною, котрі є необхідними для того, аби вона могла бути гідним учасником правовідносин.

На початкових етапах дослідження уже проявляються проблеми аналізу. Огляд об'ємного поля літератури потребує визначитись із засадами його здійснення. Нашими попередниками означене завдання

вирішувалось двома основними способами – за концептуальними (визначальними) характеристиками наукових шкіл та в хронологічному порядку. Обидва поділи хибують непослідовністю розгляду матеріалу. Вада перших – відносно довільний порядок групування таких шкіл. Вада ж других полягає у тому, що обраний спосіб не подає належної діяхронічної системи їх розвитку (чи саморозвитку, як інколи каже Г. Гегель). Тому ми спробуємо вказати на внутрішню логіку розвитку таких учень, характеризуючи їхню взаємну обумовленість.

Вважають, що слово «соціалізація» увів у науковий обіг американський соціолог Ф. Гіддінс, розуміючи його як процес розвитку соціальних якостей людини чи спосіб адаптації до суспільного життя [186]. Втім, власне феномен соціалізації став предметом досліджень набагато раніше. Деякі дослідники констатують початки вчень ще в стародавній Греції, зокрема вбачають їх в ідеях Аристотеля: «Аристотель описує форми спільного співіснування, в яких повинне протікати життя людей, щоб могли реалізуватися найкращі людські здібності. Щоб стати повністю розвиненою, людина повинна послідовно пройти етапи соціалізації, пов'язані з сім'єю, поселенням (співтовариством сімейств) та містом-державою. Тільки після цього людина може розкрити, ким вона є насправді» [137, с.136].

Проблема соціалізації була актуалізована і у працях усіх філософів-суспільствознавців. До аналізу цієї теми звертався і англійський філософ Дж. Локк. Головне завдання соціалізації, на думку дослідника, полягає в тому, щоб навчити індивіда завжди діяти відповідно до велінь розуму. Керуючись накопиченим досвідом, діючи за власним розумінням, він зобов'язаний розвивати свою здатність робити вчинки, котрі відповідають моральним і правовим велінням [10, с.134].

Соціалізація знайшла своє місце й у філософії Г. Гегеля [2, с.49-55]. Життя людини є осмисленим лише в суспільстві, причому останнє має пріоритет над людиною як загальне над частковим. Понад те, якщо

суспільству потрібне життя людини, вона повинна його віддати заради суспільства як вищого блага.

Означені напрацювання в галузі соціалізації відбувалися поза межами соціології як науки. Належна ж тематизація процесу соціалізації пов'язується з виникненням науки про суспільство. Тому означена тематика співвідноситься здебільшого з працями К. Маркса, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі, Дж. Міда та ін. До окресленого етапу хронологічно можна вести мову про передісторію соціалізації як напрямку наукових пошуків.

Вже у «Тезах про Фейєрбаха» К. Маркс стверджує, що «сутність людини — це не абстракт, властивий окремому індивіду. У дійсності вона є сукупністю усіх суспільних відносин» [96, с.3]. На відміну від попередників в К. Маркса суб'єкт не є пасивним учасником соціалізації, котрий лише засвоює правила життя суспільства. Людина в К. Маркса є активним учасником цього процесу. Світ дається першій не сам по собі, а лише в її активних практиках.

Паралельно до концепції К. Маркса розвивається соціологічна школа Е. Дюркгейма, який розглядав соціалізацію та виховання як тотожні поняття, що означають тиск навколишнього середовища на дитину. Суспільство намагається начеб асимілювати дитину через своїх посередників – батьків та вчителів [57, с.416].

Як видається, Е. Дюркгейм робить крок назад порівняно з школою Маркса у відношенні до природи соціалізації. Якщо для першого це процес взаємний, діалектичний, то для другого – односторонній.

Наприкінці життя Е. Дюркгейм починає звертати увагу на аксіологічний аспект соціалізації та доходить висновку, як і Г. Гегель, про пріоритет колективного над індивідуальним. Суспільство повинне розвинути в людині саме ті якості, котрі їй потрібні найбільше. Асиміляція членів суспільства та їх уподібнення між собою є запорукою інтеграції та цілісності суспільства.

Послідовником ідей Е. Дюркгейма можна вважати американського

соціолога Т. Парсонса. Для останнього соціалізація теж являє собою відображення у свідомості людини культури суспільства, чи, за словами автора, її «інтерналізацію»¹. Соціалізація визначається ним як єдиний складний процес, з якого особистості стають членами соціальної спільноти і підтримують цей статус. При цьому соціалізація заснована на взаєминах між системою і особою, що будуються на мотивації учасників, залучених в адекватні соціальні дії та заохочення такої участі. Ключовою потребою виступає мотивація. Т. Парсонс виділяє три аспекти такої потреби: безпосередньо загальні зобов'язання, що відносяться до релігійної орієнтації; процес ранньої соціалізації, який пов'язаний з еротичним комплексом та іншими інтимними відносинами; інструментальні та неінструментальні дії особистості, що залежать від цілей та ситуації. При цьому, на думку вченого, соціалізація буде успішною, якщо норми і цінності суспільства передаються особистості, стаючи при цьому частиною «совісті» останньої. Таким чином, соціалізація призводить до взаємодії між індивідом і суспільством, тому такі норми і цінності, що засвоєні в дитинстві, залишають найбільш глибокий слід в самій особистість [179, с.18-19].

Наріжним каменем соціалізації в Парсонса є вже знайома ідея соціальної стабільності, інтегрованості, яка хоч і не може бути дійсним станом справ, однак відіграє функцію регулятивної ідеї. Як і в Дюркгейма, стабільність системи забезпечується рівнем гомогенності суспільства.

«В основі процесу соціалізації, за Т. Парсонсом, – коментує російський дослідник А.С. Мудрик, – лежить "генетично властива пластичність людського організму та її здатність до навчання". Універсальне завдання соціалізації – сформувати в її носіїв, які вступають у суспільство, принаймні, відчуття лояльності і щонайбільше — відчуття відданості системі» [102, с.7].

---

¹ Інтерналізація (від англ. internalization) означає процес засвоєння, «внутрішньої рецепції» поглядів, уявлень норм тощо.

Т. Парсонс уперше в історії соціологічної думки загострив увагу на ролі сім'ї в процесі соціалізації людини. Для нього це первинний інститут. Засобами соціалізації виступають нагорода і покарання. Наступний етап соціалізації відбувається у школі, яка поступово завдяки «значимим іншим» – вчителям та друзям – допомагає розірвати первинний емоційний зв'язок людини зі своєю сім'єю. В такий спосіб школяр починає готуватися до рольової структури дорослого суспільства.

Новий етап розвитку соціології взагалі та теорії соціалізації, зокрема, розпочинається з робіт М. Вебера, автора концепції «соціології, що розуміє» (для зручності ми надалі використовуватимемо термін «когнітивна соціологія») та фундатором соціології як науки. Предмет соціології становлять осмислені дії людини, причому неважливо, чи носять ті внутрішній, чи зовнішній характер, проявляються в активних діях чи бездіяльності. Важливо лише те, що вони здійснюються згідно із певним суб'єктивним наміром [20, с.602-603].

За Вебером, «не всі типи людських взаємин носять соціальний характер; соціальною є тільки та дія, котра за своїм змістом орієнтована на поведінку інших. Зіткнення двох велосипедистів, наприклад, не більше ніж подія, подібна до явища природи. Однак спроба когось із них уникнути цього зіткнення – лайка, що потягнулася за зіткненням, бійка чи мирне врегулювання конфлікту – є вже «соціальною дією» » [20, с.626].

Соціальні дії людини можуть бути кількох видів, а саме: цілераціональні, ціннісно-раціональні, традиційні та афективні. Цілераціональною є дія, коли суб'єкт інструменталізує не тільки предмети, але й людей для досягнення власних цілей. Суб'єкт має мету та обирає задля її досягнення необхідні засоби. Подібні дії найчастіше зустрічаються в економіці; ціннісно-раціональною є дія, котра хоч і не спрямована на досягнення певного результату, однак становить цінність як така; традиційні дії обумовлені звичками, афективні – емоціями.

Прямим попередником символічного підходу до соціалізації та

символічного інтеракціонізму взагалі є вчення про так зване «дзеркальне Я», запропоноване американським соціологом Ч. Кулі. Основна ідея вказаного вчення полягає в тому, що людина може набути соціальну якість лише у комунікаціях, в ході інтеракції в межах первинної групи (в основному, сім'ї). Первинність цих груп полягає у тому, що «вони не змінюються. Вони первинні, оскільки дають індивіду найперший та найбільш повний досвід соціальної єдності, а також тому, що вони підвладні змінам в тій мірі, що й найбільш складні відносини, але утворюють порівняно незмінне джерело, з котрого протікають останні» [182, с.273]. Для Ч. Кулі спілкування зі значущими іншими відіграє роль своєрідного дзеркала для самостереження. «Я» стає результатом додавання оцінок інших людей.

Чим дорослішою стає людина, тим більше вона вступає у відносини з різноманітними групами, які для неї, знов ж таки, відіграють роль «дзеркал». Поступово образ «Я» стає все більш і більш диференційованим, але разом із тим фіксованим та стійким. За Ч. Кулі «Під впливом вимог соціуму та безпосереднього оточення в людини виробляється самоконтроль, підвалиною якого виступають засвоєні ним норми та цінності соціуму» [102, с.10].

Близькою до ідей Ч. Кулі та М. Вебера є концепція символічного інтеракціонізму також американського соціолога Дж. Міда. Переоцінити її вплив на сучасне розуміння соціалізації загалом та юридичної, зокрема, вкрай важко. Дж. Міду вдалося випередити лінгвістичний та інтерпретативний поворот в гуманітарних науках.

Відомо, що ХХ ст. характеризується значним зростанням інтересу філософів, соціологів, політологів та інших представників гуманітарних наук до мови. Так, її перестали розглядати в якості лише одного зі способів передачі думок. Це простежується вже у сентенціях представників різних «таборів» філософії: «межі мови є межами мого світу» (аналітична філософія, логічний позитивізм), «мова – це дім Буття» (екзистенціалізм,

філософська герменевтика), «нема нічого поза знаком» (постмодернізм, постструктуралізм). Як не парадоксально, але чи не вся сучасна філософія усвідомила, що доступ до онтології лежить в площині мови та інтерпретації. Однак Дж. Мід почав йти цим шляхом у своїх висновках набагато раніше [97].

Досліджуючи процес соціалізації, Дж. Мід виходить перш за все з того, що людина не існує у суспільстві, так би мовити, в якості стороннього спостерігача, натомість вона неодмінно повинна виконувати певну роль, своєрідну соціальну функцію (так, одна й та ж людина може бути батьком, викладачем, політичним діячем тощо) [78, с.101-105]. Приймаючи роль, людина набуває можливості до саморефлексії, яку Дж. Мід називає *самістю*. Основним способом підтримання самості є мовна комунікація.

Самість, за Дж. Мідом, формується у двох аспектах. Йдеться про англійські «*I*» (себто «Я»: те, як людина уявляє сама себе, внутрішня спонтанна реакція) та «*Me*» (тобто «Я/мене»: те, як людина бачить себе очима інших). Ця самість розвивається у двох стадіях – «*Play*» (тобто гра, коли дитина наслідує ролі інших) та «*Game*» (гра, коли людина виконує власну роль, при чому дивиться на себе очима значимих для себе людей).

Таким чином, дослідження соціалізації починають відбуватися у руслі теорій інтеракції та комунікації. В цьому дусі розгортається й теорія соціалізації американського дослідника У. Уентворта. На його думку, процес соціалізації носить не суб'єкт-об'єктний, а інтерсуб'єктивний характер. Дитина від народження стає його повноправним учасником. Соціалізація розглядається У. Уентвортом як діалог «активностей», «визначена наявними структурами активність нових членів, спрямована на їх входження в наявний світ чи його сектор» [102, с.12].

Своєрідність цієї позиції полягає у тому, що соціалізація не являє собою односторонній процес, адже тут відбувається певна конвергенція, взаємопроникнення індивіда в суспільство і навпаки. Світ, на думку У.

Уентворта, є принципово неповним, причому неважливо, чи йдеться про перспективу дитини, чи дорослих членів суспільства. Для того щоб скласти узгоджене уявлення про світ, індивідам доводиться йти на домовленість, результатом котрої є договірна реальність.

Наступником поглядів Дж. Міда був американський соціолог та соціальний психолог Г. Блумер. Соціальна інтеракція, на його думку, полягає у тому, «що люди інтерпретують або визначають дії один одного, а не просто реагують на них. Їх реакції не викликаються безпосередньо діями іншого, а ґрунтуються на значенні, яке вони надають подібним діям. Таким чином, інтеракція людей опосередковується використанням символів, їх інтерпретацією або наданням значення діям іншого» [17, с.173].

Символічний інтеракціонізм відкидає біологічний, а рівною мірою і соціальний детермінізм. І хоч поведінка людини не цілковито зумовлена суспільними та біологічними факторами, на думку Г. Блумера, вона все ж детермінована значеннями та актами інтеракції. В цьому сенсі С. Кравченко, російський соціолог, пише, що «характер поведінки людей, перш за все, обумовлений конкретними значеннями, які вони надають один одному в процесі комунікації» [78, с.111, 112].

Новаторською рисою позиції Г. Блумера є те, що значення виразів мови – а, отже, й приписів законодавства – не є заздалегідь готовими, даними наперед, а натомість завжди заново відтворюються в конкретній ситуації суспільної інтеракції.

Одним з наймасштабніших соціологічних проектів ХХ ст. є теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, німецького соціолога, філософа, представника Франкфуртської школи критичних досліджень. Для Ю. Габермаса, як і для його вчителя К.-О. Апеля, властивим є використання здобутків мовної філософії для дослідження структури суспільних відносин. Німецькому соціологові вдалося творчо поєднати соціологічні концепції К. Маркса, М. Вебера та Дж. Міда.

Для Ю. Габермаса соціалізація є способом відтворення суспільної інтеракції. Індивід, на його думку, повинен добровільно усвідомити необхідність повного розвитку власних здібностей. При цьому Ю. Габермас стверджує, що злагоджене життя індивіда в суспільстві потребує переходу з позицій інструментальної раціональності на позиції комунікативної. Простіше кажучи, теорія комунікативної дії – це проект філософії взаєморозуміння. В неї, своєю чергою, є й інструментальне значення, адже вона слугує способом побудови безконфліктного світу, де соціальні актори завжди знаходять спільну мову.

Соціалізація, в контексті загального напрямку думок Ю. Габермаса є критичною. Напевно, для всіх попередників німецького соціолога характерно те, що соціалізація начеб повністю охоплює особистісні сторони суб'єкта. Ю. Габермас же думає, що та охоплює тільки їх частину, котра являє собою «суспільну сутність індивіда, його соціальний характер, що забезпечує йому функціонування в суспільстві. Інша ж її «частина» дає можливість «утримувати деяку дистанцію» стосовно панівної в суспільстві системи ролей, норм, цінностей, тобто дозволяє критично ставитися до елементів соціального середовища, котрі заважають їй самостверджуватися» [66, с.140].

Зрозуміло, що традиція критичного мислення, а отже й критичного характеру процесу соціалізації, тягнеться, певна річ, від Е. Канта. Однак з популяризацією ідей Ф. Ніцше та М. Гайдеггера концепція критичного мислення постала перед загрозою зникнення. Дійсно, про якого гатунку критичне мислення можна говорити у випадку, якщо з часів Протагора стан справ жодним чином не змінився і людина продовжує бути мірою всіх речей? Можливість же критичної соціалізації ґрунтується на тому положенні, що людина здатна прийняти об'єктивну позицію при оцінюванні соціальних норм та стереотипів, позиції, котра неможлива у світлі «зàходу метафізики».

Тут Ю. Габермасу стає в нагоді вчення Дж. Міда про становлення

людської самості, при котрому людина оцінює себе з позиції суспільства чи його групи. Так, можливо, позаісторичний, об'єктивний в романтичному смислі погляд на об'єктивність є неможливим, однак це не заперечує можливість поміркованої об'єктивності в розумінні прийняття позиції «значимого іншого».

Якщо так, і критичний підхід все-таки зберігає право на існування, індивід теж здатний до «критичної соціалізації»: він не просто сліпо відображає соціальну культуру з притаманними їй стереотипами, але відносно-самостійно вибирає напрям свого соціального розвитку (відносно, оскільки, повторімося, в Габермаса соціалізація стосується лише частини людської самості).

Комунікативна раціональність, котрої навчається суб'єкт під час соціалізації, передбачає розуміння ним квазі-трансцендентальних передумов («фону») комунікації, які Ю. Габермас також кваліфікує як претензії на значимість. Це:

- а) зрозумілість виразу;
- б) його істинність;
- в) щирість наміру пропонента;
- г) правильність дії. [66, с.140]

Ці вимоги можна проінтерпретувати наступним чином: людина повинна висловлюватись зрозуміло; те, що вона стверджує, повинно відповідати дійсності; вона повинна говорити щиро; її висловлювання повинно бути правильним, зокрема, відповідати встановленим у суспільстві соціальним нормам.

Соціалізація також є предметом дослідження соціопсихологів. Процес соціалізації нерозривно пов'язаний з когнітивним і моральним розвитком особистості. Саме тому в цьому контексті нерідко згадують концепції швейцарського психолога Ж. Піаже та американського психолога Л. Колберга.

У питанні когнітивного розвитку важко знайти поряд з фігурою

Ж. Піаже ще бодай одну, яка б користувалася подібним авторитетом. Його концепція когнітивного чи інтелектуального розвитку особистості надовго запрограмувала напрям розвитку вікової психології [123].

Задля того, аби людина могла стати успішним учасником соціальних та правових відносин, вона повинна досягти певного рівня мислення, інтелектуального розвитку. Емпіричні дослідження показали, що такому розвитку притаманна певна стадійність.

Ж. Піаже вказував, що інтелектуальні здібності людини проходять наступні стадії розвитку :

а) Період так званого «сенсо-моторного інтелекту», в котрому дитина перебуває до досягнення дворічного віку, характеризується чуттєвим пізнанням навколишнього світу. Дитина не здатна розмежовувати зовнішній та внутрішній світ. Про соціалізацію тут, здається, говорити зарано, адже дитина ще не володіє можливостями, необхідними для інтеракції в суспільстві.

б) Період підготовки та організації окремих операцій проходить в дітей до досягнення ними приблизно одинадцятирічного віку. Дитина починає оволодівати мовою, що, зрештою, впливає на спосіб її мислення. Ж. Піаже доводить, що на цій стадії дитина здатна замістити у мисленні конкретні об'єкти абстрактними об'єктами чи поняттями про такі. Дитина набуває вмінь з класифікації, може навчитись операціям з числами тощо. Однак вона не здатна до повноцінного та всебічного осмислення явищ дійсності. Вочевидь, соціалізація відбувається і на цій стадії, однак нерозвиненість когнітивних процесів (а не тільки недостатність досвіду!) заважають дитині стати повноцінним актором суспільних відносин.

в) У період формальних операцій дитина вступає приблизно у п'ятнадцятирічному віці. Тут особі стають властивими здатність до абстрактного мислення, різнобічної інтерпретації подій та явищ тощо. Ж. Піаже стверджує, що на цій стадії на заміну операціям з об'єктами приходять операції зі смислами фактів та життєвих ситуацій. Мислення у

вигляді формальних операцій означає, простіше кажучи, припущення, їх спростування, оцінку ймовірності, визначення істинності чи хибності думок тощо. Однак, як слушно стверджують у літературі, «від мислення підлітка і навіть юнака відкривається далека перспектива розвитку: до мислення «зрілого чоловіка», потім до мислення «великодосвідченого діяча» і, нарешті, до «мудрості старця»; якщо ж говорити про ідеал, то саме ця мудрість, а не формальні операції, становить заданий ідеал розвитку мислення» [161].

Концепція Ж. Піаже не позбавлена своїх особливостей. Так, аналізуючи позиції Ж. Піаже, важливо зауважити, що він є універсалістом. Його твердження поширюються на аналіз розвитку будь-якої людини незалежно від її соціо-етнічної належності та навіть від епохи, в якій вона живе. Тому, стадії розвитку інтелектуальних здібностей людини в кожному конкретному випадку набуватимуть нових особливостей залежно від ряду різних факторів.

Вагоме значення для теорії соціалізації має концепція морального розвитку Л. Колберга. Гіпотеза вченого із самого початку полягала у тому, що подібні до Ж. Піаже стадії інтелектуального розвитку притаманні й моральній стороні людини. Як і Ж. Піаже, Л. Колберг є також універсалістом. Однак, якщо Ж. Піаже цікавили мисленнєві операції, які, як виявилось, притаманні всім людям незалежно від особистісних факторів, то Л. Колберг кинув виклик культурному релятивізму.

Учений виокремлював три основні стадії морального розвитку людини: доконвенційний, конвенційний та постконвенційний. Стверджується, що доконвенційний рівень морального розвитку властивий дітям до дев'яти років, деяким підліткам та багатьом злочинцям підліткового та дорослого віку. Конвенційний – більшості підлітків та дорослих. Нарешті постконвенційний рівень вкрай рідко незначній частині дорослого населення і, напевне, ніколи людям до двадцятирічного віку.

На доконвенційній стадії в поведінці суб'єкта переважають зовнішні

мотиви поведінки. Мотивом вчинку виступає його вигідність, небажання зазнавати покарання тощо. Дитину на доконвенційній стадії морального розвитку, можна назвати, утилітаристом та прагматиком.

На конвенційній стадії моральна свідомість людини зазнає істотних змін порівняно із попередньою. Однак деяка схожість теж присутня. Вона полягає насамперед у тому, що дитина відчуває необхідність у дотриманні норм аби не викликати незадоволення з боку батьків чи інших осіб. Однак на відміну від доконвенційної стадії людина тут визнається як регулятивний бік норми, а не тільки каральний.

Моральний розвиток людини завершується конвенційною стадією, коли вона керується виключно свідомо обраними етичними принципами. До того ж, тоді, коли ці принципи суперечать закону, переваги набувають перші. Умовно кажучи, тут простежується аналогія з розвитком праворозуміння (адже нині теж нерідко вважають, що юснатуралістичне праворозуміння є якісно вищим щаблем у відношенні до легізму). Втім, людина, котра перебуває на постконвенційній стадії морального розвитку, не конче повинна бути юснатуралістом, адже й легіст може оцінювати закон як несправедливий.

Вагомий, хоч і вельми своєрідний внесок у теорію соціалізації належить американському психологові Б. Скіннеру. Можна стверджувати, що для нього, як для прихильника маргінальної біхевіористичної психології, властивим є розгляд процесу соціалізації як процесу одностороннього впливу на людину суспільства, груп чи інших людей з метою вироблення в неї певних навичок поведінки. Певна річ, з такої перспективи людину можна навчити проявляти будь-яку поведінку. Ефективність такого, дозволимо собі сказати, поведінкового стереотипу полягає у тому, наскільки регулярно підкріплюється певний тип поведінки. Метод заохочень дозволяє краще зафіксувати певний різновид поведінки ніж покарання. Втім, каральний метод соціалізації теж необхідний для того, аби застерегти від вкрай небажаних дій (наприклад, злочину). Втім,

моделі поведінки засвоюються краще, якщо підкріплюються першим методом.

Людина в суспільстві, на думку Б. Скіннера, перебуває в розгалуженій мережі контролю, зазнаючи впливу через мову, звичаї, засоби масової інформації та від різних груп, в яких вона перебуває. І попри те, що позиція Б. Скіннера наполягає на, так би мовити, крайньому детермінізмі людської поведінки, цей висновок пом'якшується тим уявленням, що вплив на людину ніколи не носить цілеспрямованого характеру та не виключає можливості вибору [197, с.20-26].

Вагомий внесок у розбудову теорії соціалізації належить німецько-американському мислителю Е. Еріксону. Він розглядає процес соціалізації особистості як результат розв'язання криз на різних щаблях життєвого шляху, які необхідно подолати, для придбання соціально-значущих якостей. Важливу роль у закріпленні і підтримці досягнень на цьому шляху відіграють соціальні інститути. Е. Еріксон в концепції соціалізації спробував відповісти на питання, що дає соціальна організація людині, аналізуючи в процесі соціалізації формування загальнолюдських цінностей, що не залежать від культурних традицій, і зв'язавши ці цінності з певними соціальними інститутами. Концепція Е. Еріксона пропонує розглядати не індивідуальний світ особистості і її творчості, не індивідуальне сприйняття продуктів культури, а загальну структури соціально-культурної цілісності, що визначають на той чи інший момент історії будь-який акт індивідуальної творчості та індивідуального сприйняття [179, с.153, 160].

На його думку, розвиток людини проходить декілька основних стадій, котрі необхідні для того, аби та стала повноправним членом суспільства. До того ж, кожна стадія пов'язана з вирішенням певних завдань, необхідних для переходу на нову стадію:

- так, для дитячого періоду це формування необхідного рівня довіри до світу, подолання відчуття роз'єднаності та відчуження;

- для раннього віку – це боротьба за власну незалежність від дорослих і самостійність, а також за впевненість у своїх діях;
- для ігрового віку характерним є розвиток активної ініціативи і водночас поява почуття провини і моральної відповідальності за свої бажання;
- у період навчання в школі – отримання навичок працьовитості та вміння поводитися зі знаряддями праці, задля досягнення відчуття власної гідності;
- у підлітковий – набуття почуття ідентичності, коли відбувається перше цілісне усвідомлення себе і свого місця у світі, яким закінчується тривале випробування себе в різних ролях і експериментування у стосунках з оточуючими;
- кінець юності і початок зрілості – перехід до вирішення «дорослих» завдань, пошук супутника життя і близьких дружніх зв'язків, додання почуття самотності;
- у зрілий період – боротьба творчих сил людини проти відсталості і застою;
- у період старості – формується остаточне уявлення про себе, свій життєвий шлях. Тут також можливим є формування розчарування в житті і наростаюче відчуття марності пройденого шляху [175, с.100-152].

Таким чином, когнітивний та моральний розвиток є складовими процесу соціалізації людини (не можна вважати, що соціалізація відбулася, якщо людина перебуває на нижчих щаблях когнітивного та морального розвитку).

Великою популярністю користується нині концепція сімейної соціалізації західних дослідників І. Толмена, Р. Маротц-Баден та П. Піндаса [200]. Інтерес науковців становить питання обумовленості ефективності соціалізації підлітка умовами соціальної спільноти, до котрої належить її сім'я. Якщо узагальнити, то концепція полягає у тому, що умови життя соціальної спільноти опосередковано впливають на процес

соціалізації через сім'ю. Соціалізація відбувається під час того, коли батьки і діти задіяні у вирішенні спільних проблем. Чим краще дитині чи підліткові вдається вирішувати такі проблеми, тим простіше йому вдається адаптуватися до суспільних змін у дорослому віці.

Коментуючи означену позицію, російський дослідник А. Мудрик указує, що «певною мірою І. Толмену та його колегам вдалося встановити наявність залежності (часом прямо пропорційної) між різноманітністю рольового вибору та обсягом доступної інформації для сім'ї в общині, з одного боку, і з другого, ступенем терпимості сім'ї до протилежних точок зору та непередбачуваності ситуації» [102, с.14].

Не можна залишити непоміченим внесок у розробку питань соціалізації радянських вчених. Зокрема, в цьому відношенні є прикметним цикл фундаментальних робіт І. Кона. Попри вимушену ідеологічну перевантаженість, в них знаходимо чимало новаторських ідей, котрі стосувалися механізму соціалізації, її способів та засобів, стадійності тощо [73, с.101-184].

У загальних рисах позиція І. Кона відкидає суб'єкт-об'єктний погляд на соціалізацію у зв'язку з недооцінкою творчої функції індивіда в цьому процесі (і тут простежується вплив марксизму). Разом з тим, соціолог дистанціюється й від поширеного на той час на заході інтерактивного погляду на соціалізацію. Це, до речі, закономірно, оскільки для соціології радянських часів характерним є дослідження соціальних явищ у їхніх зв'язках та опосередкуваннях, а інтерактивний підхід для неї видається завузьким. І. Кон вважає помилковою редукцію соціалізації особистості до більш-менш випадкової «міжособистісної взаємодії», наполягаючи на необхідності її розгляду в контексті певної соціальної системи, «котра визначає диференціацію соціальних ролей та характер їхніх взаємовідносин» [73, с.54, 55]. При цьому «в процес формування особистості включається не тільки обмін думками, але й, що особливо важливо, обмін діяльністю. «Узагальнений інший», чию думку

інтерналізує та засвоює індивід, перетворюючи її в свою самосвідомість, виявляється при цьому організованою соціальною системою, а суперечності індивідуальної самосвідомості стають відображенням не випадкових думок, а власне суспільних відносин» [73, с.55].

I. Кон виділяє в процесі соціалізації дві складові: стихійну та цілеспрямовану, тобто виховання. Виховання являє собою спосіб передачі культури. В цьому процесі соціолог виокремлює такі аспекти, як:

- суб'єктивний (від кого і для кого відбувається трансмісія культури);
- об'єктивний (що власне, знання, навички, цінності, чи установки передаються);
- процесуальний (способи передачі);
- інституційний (за посередництвом яких спеціалізованих соціальних інститутів здійснюється трансмісія) [102, с.16].

I. Кон також виявив низку закономірностей, котрі притаманні соціалізації:

- зокрема, в міру збагачення культури обсяг вмінь та навичок збільшується, а форми їх передання набувають все більш і більш диференційованого характеру;
- чим складнішим стає процес соціалізації, тим складніше спрямовувати його у бажане для суспільства русло, тим менш узгодженими стають способи та засоби виховання. Як наслідок, зростає незадоволення старших поколінь невихованістю молодшого;
- оскільки процес соціалізації стає чимраз менш контрольованим, зростає роль самої особи в цьому процесі. І дійсно, означений висновок здається ще більш рельєфним на сучасному етапі розвитку України. Зокрема, особа в нинішньому суспільстві наділена значною свободою вибору можливостей входження чи не входження до певних груп, а також щодо напрямів і способів власної адаптації до суспільного оточення.

У науці сучасного російського права соціалізацію розглядають, передусім, як процес, який має протяжність у часі, безперервність, наступність і якісну визначеність стадій, коли наступна базується на попередній. Вона може як закріплювати, так і змінювати досягнуте. У ході соціалізації особистість стикається з ситуаціями, умовами діяльності, що породжують потребу в пристосуванні (соціальна адаптація). Соціалізація має базисний характер по відношенню до адаптації. Соціалізація - це процес безперервний (інкретний), що розпочинається з моменту народження до смерті людини, а соціальна адаптація - процес переривчастий (дискретний), пов'язаний з новими обставинами життєдіяльності людини [107, с.271].

Позиція російських вчених побудована на концепції, яка протиставляє соціалізацію соціальній адаптації. Остання виступає елементом соціалізації. Соціальна адаптація має місце при настанні нових життєвих обставин, які впливають чи можуть впливати на вектор спрямування соціалізації особистості взагалі. При цьому такі життєві обставини носять характер як позитивних змін, так і негативних.

Сучасний стан дослідження під соціалізацією розуміється процес соціального навчання - умови, форми, способи, доміанти, пріоритети і цінності становлення соціального індивіда (особистості). При цьому, процес соціалізації являє собою співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, внутрішньособистого та міжособистого, що безупинно змінюється [60, с.146].

Характеризуючи сучасний стан розвитку проблеми, слід вказати на те, що питаннями соціалізації продовжують займатися філософи та соціологи [121; 103], але водночас все більший інтерес до теми виявляють психологи [5], соціопсихологи [104; 169], а також спеціалісти із синергетики [107] та когнітивістики [78].

У своєму дослідженні, Є. Ніколаєва визначає найбільш вірогідні основні причини плюралістичності тлумачень цього феномену, що

фактично і підтверджується при аналізі наукової літератури взагалі. Серед таких причин науковець виділяє:

1. культурний релятивізм;
2. наукова спеціалізація авторів (філософія, соціологія, педагогіка, психологія, історія і т.д.);
3. теоретична орієнтація дослідника, яка ґрунтується на його приналежності до певної наукової школи (діалектичний матеріалізм, символічний інтеракціонізм, біхевіоризм, психоаналіз, структурний функціоналізм, екзистенціалізм) [107, с.36].

Зазначена наукова проблема, безперечно, потребує глибокого аналізу з метою усунення існуючої суперечності, проте в рамках цього наукового дослідження спробуємо лише оглядово розглянути окремі наукові інтерпретації феномену соціалізація.

Соціологія розглядає процеси соціалізації в макросистемі суспільства з точки зору становлення, відтворення і зміни конкретної спільноти як цілісного організму. Тому, соціологія вивчає їх співвідношення з соціальною структурою суспільства, політичним устроєм, системою суспільних відносин. Поряд з цим значна увага приділяється вивченню суспільних і державних інститутів соціалізації. З огляду на такий об'єкт дослідження і акценти, які ставить соціологія при дослідженні соціалізації, основним моментом соціологічних досліджень соціалізації постає аналіз соціальних функцій (ролей), які людина виконує.

Психологія вивчає соціальне становлення під кутом особистості. Функції соціалізації вивчаються, беручи до уваги безпосереднє оточення людини, міжособистісні відносини, внутрішньо групові і між групові взаємодії і відносини. При цьому психологія закладає основу для вивчення соціалізації, досліджуючи когнітивні процеси, емоційні реакції, комунікативні якості, психосексуальний розвиток на різних етапах життєвого циклу людини. Тому, можна говорити, що ключовим моментом психології є дослідження психічних процесів індивіда, які формують

необхідну стійкість у процесі соціального становлення.

Педагогіка займається вивченням соціалізація людини як свідомого зовнішнього впливу на соціальне становлення індивіда. Досліджується сутність такої форми соціалізації як виховання, його тенденції та перспективи, визначаються його принципи, зміст, форми і методи. Педагогіка виявляє виховні можливості соціального середовища, її позитивні і негативні впливи на людину.

Говорячи про філософію та безпосередньо соціалізація у філософії, варто звернути увагу на те, що досліджується, перш за все, соціальний тип діяльності людини, який носить загальний характер, через який розкривається соціально-діяльнісна сутність людини і відбувається формування особистості як такої взагалі. Предметом дослідження виступає особистість як специфічний суб'єкт реальних відносин із соціальним середовищем. При цьому філософія виходить з ідеї про те, що фундаментальною та основоположною якістю людини є духовність. Вона є основа людини, що пояснює і природу людського буття, і його роль по відношенню до соціуму. На думку, вчених – філософів, відносини людини з суспільством виростають саме з його духовності, заломлюючись, опосередковуючись в безлічі видів соціальної діяльності. Для соціальної філософії вихідною і фундаментальною точкою при розгляді проблеми соціалізації є ідея про нерозривний зв'язок, єдність людини і суспільства [107, с.30, 31].

Понад те, що констатовано, стверджуємо, що віднесення соціалізації лише до сфери філософії, соціології чи психології — звучить чимраз менш переконливо. Тут, формується таким чином міждисциплінарний підхід соціалізації через призму питань герменевтики, комунікативної філософії, соціології, загальної та вікової психології, педагогіки, когнітивістики та деяких інших галузей знань. Так, у соціологічній і філософській літературі термін « соціалізація» (від лат. *socialis* - суспільний) характеризується як полісемантичний і багатоаспектний.

На сучасному етапі соціалізація перетворилась на міждисциплінарний напрям дослідження, в якому застосовується понятійно-категоріальний апарат різних галузей знань.

З одного боку, такий стан досліджень можна вважати закономірним. Залучення нових підходів сприяє поглибленню знань про досліджуване явище, відображаючи його зв'язки та опосередкування. Проте, з іншого — це також призводить до порушення когерентності дослідження. Численні експлікації даного терміну у соціологів і філософів, педагогів і психологів не тільки не збігаються, а й часто протилежні за змістом. Соціалізація перетворюється, так би мовити, на Вавилонську вежу, будівництво якої, певно, ніколи не завершиться через своєрідну наукову «багатомовність». Питання правової соціалізації вже певний час користуються неабиякою популярністю на теренах колишнього Радянського Союзу. Деякі аспекти означеної теми були предметом непоодиноких дисертаційних досліджень. Передусім розгляньмо ті з них, котрі стосуються загальних питань правової соціалізації. Аналіз почнемо з огляду монографічної літератури в РФ.

Так, у докторській дисертації російського дослідника О. Шапієвої проведено комплексне дослідження на основі як загальнотеоретичних ідей побудови правової держави, так і висновків галузевих юридичних наук, положень соціологічної та психологічної науки, процес морально-правової соціалізації особистості [169]. Комплексність дослідження полягає у тому, що автором досліджено засадничі проблеми формування морально-правових уявлень особистості, запропоновано її визначення, визначені її форми, способи формування, а також запропоновано шляхи вдосконалення цього процесу.

М. Поповим в його докторському дослідженні правової соціалізації особистості як ресурсу соціального порядку в суспільстві було висвітлено низку актуальних положень, з-поміж котрих: ресурси правової соціалізації її суб'єктів, зв'язок між девіацією та правовою соціалізацією, вплив

культури на становлення правового порядку тощо [126].

Поняття, види, форми, стадії правової соціалізації та багато іншого були предметом нещодавнього дослідження І. Усімової. Однак попри загальність, назви робота здебільшого була присвячена питанням правової соціалізації курсантів освітніх закладів МВД РФ, що, вочевидь, значно звужує можливості застосування одержаних автором результатів [155].

Наш аналіз свідчить про те, що питання правової соціалізації рідко стають предметом філософсько-правових досліджень, адже останнє за визначенням повинно відповідати меті – встановлення гранично-загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування явищ правової дійсності. Здебільшого дослідників цікавить соціалізація певної вікової групи населення, як-от, учнів молодших чи старших класів, студентів, молоді загалом тощо.

Так, у дослідженні П. Самігіна висвітлено вплив соціальних ризиків як макрооб'єктивних факторів на процес соціалізації, а також роль у цьому процесі правових цінностей та інститутів соціалізації [134].

Н. Шеховцова присвятила свою кандидатську дисертацію аналізу правової соціалізації у зв'язку з політичними процесами, котрі відбуваються у сучасному суспільстві. Побіжно тут висвітлено загальне поняття соціалізації, її механізм та способи здійснення. Однак найбільше автора цікавила політико-правова соціалізація шкільної молоді сучасної Росії [172].

Трапляються і вузькоспеціалізовані дослідження правової соціалізації. Зокрема, йдеться про такі проблеми, як соціалізація курсантів, котрі здобувають вищу військову освіту [71], студентів медичних [111], технічних навчальних закладів [77] і навіть суддів [118]. Однак техніка написання таких дисертацій викликає деякі занепокоєння. Їхній аналіз свідчить, що близько 70-80 % тексту таких досліджень присвячено загальним питанням соціалізації, а от тільки решта – описанню результатів певного соціологічного опитування, яке проводилося на базі певної вузької

групи населення.

У дисертаційному дослідженні О. Томазової висвітлено низку загальнотеоретичних та філософських питань соціалізації молоді [153]. Поряд із загальною проблематикою, що зустрічається у роботах цього спрямування, автор торкнувся й теми здійснення контролю за правовою соціалізацією.

Суміжним і з попереднім є дослідження правової соціалізації школярів старших класів С. Хмелевського [165]. Однак тут соціалізація розглядається у відношенні до учнів старших класів. На підставі емпіричного аналізу виявлено низку закономірностей протікання цього процесу в означеній соціально-віковій групі. Автор також не оминув увагою низку проблем при здійсненні правового виховання учнів. Перетинається з означеним дослідженням кандидатська дисертація В. Федорова [157]. Суміжними з ними є й дослідження О. Казурової та О. Ткаченка, однак перша розглядає соціалізацію студентської молоді [64], а другий – студентів юридичних вищих навчальних закладів [152].

Актуальна тема була висвітлена в дослідженні Д. Плаксіна – проблеми соціалізації в умовах суперечностей розвитку інститутів права. Автор здійснив аналіз тих методологічних підходів, які найбільш адекватно відображають зміст і форми універсального соціального процесу правової соціалізації, а також відіграють роль у формуванні системного уявлення про особливості управління процесом правової соціалізації в умовах загострення протиріч в інституціональному розвитку права [124].

Громадянська культура як умова соціально-правової активності і правової соціалізації особистості в процесі формування громадянського суспільства стала предметом дослідження Є. Яковлева [178].

Здійснюючи аналіз літератури, присвяченої правовій соціалізації, ми не можемо обійти фундаментальне дослідження Т. Муслумової [103]. Автор здійснив комплексний аналіз феномена правової культури підлітків, в якому на базі масштабної емпіричної бази виявив низку закономірностей

її формування та розвитку. Автором запропоновано низку змін у процес правового виховання шкільної молоді, які, загалом, доречні і в умовах України.

Порівняно менше уваги приділяється правовій соціалізації на теренах України. Тут, перш за все, варто відзначити дослідження Н. Коваленко [68], О. Косаревської [76], І. Криштак [80] та М. Штангрет [174]. Втім, всі вони так чи інакше стосуються не стільки філософсько-правових засад соціалізації, скільки її конкретних – більш прикладних – питань: здебільшого тут ідеться про формування правосвідомості шкільної молоді та її правового виховання.

Таким чином, відзначимо, що у вітчизняній літературі відсутнє монографічне філософсько-правове дослідження феномена правової соціалізації, що підкреслює необхідність та актуальність пошуків в означеній сфері. Зважаючи на вищенаведені монографічні дослідження, можна стверджувати, що до проблеми соціалізації особистості звертались велика кількість дослідників. Останні вивчали різноманітні аспекти соціалізації, беручи до уваги вік особистості, сферу соціалізації, період та інші фактори впливу на неї, проте досі відсутнє на теренах вітчизняної науки комплексне дослідження правової соціалізації особистості. Відтак, останній факт зумовлює його необхідність здійснення та підкреслює актуальність даної проблематики.

1.2. Методологія дослідження

Вважають, що методологія дослідження тим досконаліша, чим ефективніше за її посередництвом вдається осмислити пізнаваний об'єкт. Для розуміння суті методології важливими є міркування М. Гайдеггера. Філософ пише: «"Стурбована обачність" має свої специфічні форми тлумачення, які – в зіставленні з названим "теоретичним судженням" – можуть звучати так: "Молоток занадто важкий", або скоріше: "занадто

важкий", "Інший молоток!". Початкове здійснення тлумачення полягає не в теоретичному висловлюванні як реченні, але в обачно-заклопотаному відкладанні в сторону, відповідно в заміні невідповідного засобу, "не зронивши ані пари з вуст"» [189, с.157].

Саме так, в руслі «стурбованої обачності», вчені звертаються до методології. Її використовують як знаряддя, котре існує для нас в модусі підручного. М. Гайдеггер каже, «не зронивши ані пари з вуст», бо має на увазі, що ми не обмірковуємо підручне, а лише застосовуємо його.

Втім, для того, аби правильно застосувати методологію, необхідно, щоб вона змінила свій модус існування, перейшовши в розряд наявного. Як у прикладі вище, молотком, певно, можна забивати цвяхи і це його призначення. Однак для того щоб дізнатися, що таке молоток, ми спочатку повинні зробити його предметом пізнання, чи, словами М. Гайдеггера, наявним. Від наявності до підручності – таким буде і наше відношення до методології.

Однак тут ми знову стикаємось з проблемою. Якщо методологія виступає наявним, *не способом, а об'єктом нашого дослідження* (як у цьому підрозділі), то її ми можемо досліджувати на підставі лише якоїсь іншої методології. Але було б послідовно тоді також вказати й на те, що така мета-методологія (методологія, котрою обмірковується об'єктна методологія) теж може стати наявним і потребувати для свого дослідження мета-мета-методології і т.д.

У дійсності, як підказує інтуїція, жодної мета-методології не існує. Положення методології ми приймаємо або відкидаємо, керуючись інтуїцією, фактами очевидності, практичними результатами та фактами. Напевно, єдине, що ми могли б назвати мета-методом, котрий застосовують для дослідження методології, є *рефлексивна рівновага*.

Поняття рефлексивної рівноваги з'явилося, як це нерідко трапляється, раніше за термін [187, с.63-65]. Стенфордська енциклопедія філософії описує цей, нашою термінологією, «мета-метод» таким чином:

«Головна підвалина цієї позиції полягає у тому, що ми «випробовуємо» частину наших переконань зіставляючи їх з іншими, відшукуючи моменти, де одні переконання підтримують інші, шукаючи узгодженості між найширшими наборами переконань ...» [199]. Рефлексивна рівновага досягається тоді, коли ми доходимо «допустимої узгодженості цих поглядів. Остання вимагає, щоби наші переконання не тільки були сумісними одне з одним (слабка вимога), але й щоб деякі з них підтверджували інші чи проливали на ті світло. Понад те, в цьому процесі ми не тільки можемо змінювати наші попередні переконання, але й також винаходити нові» [199].

Важливість методології при дослідженні правової соціалізації неабияка. Залежно від того, які світоглядні припущення керують дослідником, він може дійти неоднакових, ба навіть взаємовиключних висновків.

При цьому методологія кожного дослідження зумовлюється її предметом, чи, іншими словами, не існує «абстрактної» методології. Оскільки предметом нашого дослідження в широкому сенсі є людина та процес її долучення до життя суспільства, методологія теж повинна бути, так би мовити, антропоцентричною. «... Проблема людини є основна проблема філософії. Ще греки зрозуміли, що людина може почати філософствувати тільки з пізнання самого себе. Розгадка буття людини прихована в самій людині. У пізнанні буття людина є вкрай особливою реальністю, що не стоїть в ряду інших реальностей. Людина не є дрібною частиною світу, у ній закладена цілісна загадка й розгадка світу» [14].

У науці здебільшого використовується триступенева градація методології (концептуальні підходи, методи та прийоми дослідження) [112, с. 618-619; 160, с.16].

На думку вітчизняного науковця П. Рабіновича, «Концептуальним підходом можна вважати побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка

постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження» [160, с.15].

Антропологічні концептуальні чи дослідницькі підходи були предметом спеціального дослідження Д. Гудими. З огляду на пряме відношення його концепції методології до нашого дослідження, вважаємо за необхідне розглянути її детальніше. Д. Гудима розглядає антропологічні дослідницькі підходи як засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї про природу та сутність людини, які визначають особливості встановлення, відбору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки [49, с.40].

Втім, соціалізація, будучи, безсумнівно, проблемою антропного характеру, все ж потребує розроблення власної методології дослідження.

Поділ підходів до дослідження правової соціалізації може здійснюватися за різними критеріями. Єдина вимога тут, вочевидь, полягає у тому, щоб процес класифікації здійснювався за релевантними ознаками.

Перш за все, дати поняття правової соціалізації неможливо не проливши світла на суть предиката «правовий». Таким чином, перший підхід до класифікації дослідницьких підходів базується на понятті праворозуміння. Ми, таким чином, отримуємо такі підходи, як:

- легістський (підхід, що покликаний з'ясувати процес засвоєння людиною позитивного права держави. Певна річ, для дослідника, котрий переконаний, що, окрім позитивного права, ніякого права взагалі не існує (а тому він проти зайвого, на його думку, предиката «позитивне», адже позитивність вже наперед закладена у поняття права, тобто вираження «позитивне право» являє для нього тавтологію);

- природно-правовий (передбачає існування незалежних від волі суб'єкта, універсальних, зокрема трансцендентальних, норм і принципів. Обрання цього підходу змушуватиме дослідника орієнтуватись на те, як людина засвоює саме ті норми і принципи, які зумовлені її природою).

Залежно від світоглядного бачення:

- біологізаторський (засновується, насамперед, на концепції англійського філософі і соціолога Г. Спенсера, що суспільство являє собою цілісний організм, в якому кожен інститут наділений своєю функцією. Соціалізація з цього ракурсу являтиме собою квазібіологічний процес засвоєння індивідом його «природної» соціальної ролі);

- соціологізаторський (виходить з того, що суспільство не може бути зведене до будь-яких фізичних чи біологічних явищ. Тому й соціалізація не піддається редукції, являючи собою поняття, яке можливо пізнати, так би мовити, не у протиставленні з чимось іншим, а лише в самототожності).

Залежно від філософських понять і категорій, на яких ґрунтується дослідницький підхід, можна виділити, зокрема, такі підходи:

- потребовий (виходить з того, що соціалізація являє собою процес, який спрямований передовсім на реалізацію потреб людини. Саме ті зумовлюють форми і засоби, котрі особа використовує для своєї соціалізації, обрання нею своєї соціальної ролі тощо);

- аксіологічний (згідно з означеним підходом, соціальна система будь-якого порядку передбачає наявність певного набору цінностей, які поділяють усі його члени (Т. Парсонс). Описати процес соціалізації з цієї перспективи означає дати поняття про ті конкретні цінності, котрі виступають фактором інтеграції суспільства і котрі повинен навчитися поважати індивід. Разом з тим, аксіологічний підхід може вказати також і на те, які цінності носять деструктивний характер для певної спільноти);

- комунікативний (дозволяє охарактеризувати процес соціалізації як різновид комунікації. Такий підхід розглядає соціалізацію як процес набуття комунікативної компетентності суб'єктом суспільних відносин);

- символічний (з його точки зору процес соціалізації являє собою обмін та інтерпретацію символів).

Залежно від того, яким вбачається дослідникові зв'язок індивіда та

суспільства при соціалізації:

- суб'єкт-об'єктний (розглядає людину як пасивного учасника процесу соціалізації. З цього ракурсу індивід лише засвоює норми, принципи, цінності, котрі складаються до і незалежно від нього (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс);

- суб'єкт-суб'єктний (розглядає людину як активного учасника процесу власної соціалізації, адже вона відносно вільно може обирати спільноту, учасником якої вона хоче стати, роль, котру вона може зайняти, засоби, які вона може для цього використати).

З огляду на спосіб редукції соціалізації до ідеальних чи матеріальних явищ:

- ідеалістичний (пов'язує правову соціалізацію зі становленням певного рівня правосвідомості);

- матеріалістичний (пов'язує правову соціалізацію із опануванням актором певної ролі у суспільстві чи його групі).

З огляду на обсяг соціалізації:

- мінімальні або точніше – дефляційні² (визнають, що процес соціалізації закінчується опануванням суб'єктом певного базового рівня правил та принципів законослухняного життя у суспільстві);

- надлишкові (виходять з того, що правова соціалізація взагалі ніколи не завершується. Оскільки остання являє собою процес засвоєння принципів і норм позитивного права, які ніколи неможливо максимально повно відбити у свідомості людини, цей процес триває до кінця її життя).

Перераховані вище дослідницькі підходи до правової соціалізації складають інтегральну основу усієї методології. Але жоден з цих підходів не застосовується сам по собі. Єдина мета кожного з них – бути інтегрованим у конкретніші дослідницькі методи. До останніх відносять: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний,

---

² Термін «дефляція» (від англ. deflate – зменшуватись, скорочуватись) використовується в різних галузях знань. В економіці під дефляцією розуміють скорочення кількості цінних паперів задля підвищення їх вартості; в логіці дефляційною називають таку теорію істини, яка виходить з беззмістовності характеру істини, себто її короткого, «обмеженого» чи «мінімального» визначення.

діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних. Наприклад, діалектичний використовується для аналізу мінливих явищ, дозволяє простежити їх у русі та саморозвитку, а метафізичний – усталених незмінних систем, де суперечності небажані або взагалі неприпустимі, як-от система права, цінності правової системи тощо); загальнонаукові (загальносоціологічний та конкретно-соціологічний, статистичний, формально-логічні процедури, зокрема, індукція, дедукція, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, метод аналізу, історичний, системний та структурно-функціональний аналізи, кількісного і якісного аналізу, порівняльний); спеціальні (котрі застосовуються, наприклад, лише в гуманітарних науках як-от: контент-аналіз, метод включеного та зовнішнього спостереження за суспільними явищами тощо). Якщо говорити про застосування спеціальних методів у правових науках, то для дослідження прийнято застосовувати з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики тощо.

Якщо розглядати методологію лише в якості сукупності дослідницьких підходів, а також методів і способів пізнання, то аналіз повинен був би завершитися. Однак в нас щодо цього є інші міркування. Адже методологічна частина, як видається, буде неповною, якщо не розглянути методологічно релевантне поняття комунікації, її співвідношення зі спорідненими категоріями мови та тлумачення.

У питаннях соціалізації дослідники завжди зупиняють погляди на відносинах між людьми та способи їхнього опосередкування – конкретні прояви комунікації. Перехід до інформаційного суспільства спричинив інтенсифікацію досліджень у цій галузі науковим співтовариством.

Як зазначає український науковець Г. Почепцов, комунікація передбачає процеси перекодування вербальної в невербальну і невербальної у вербальну сфери. «Історично комунікацією було саме це: примус іншого до виконання тієї чи іншої дії. Тобто для комунікації

істотним є перехід від говоріння Одного до дій Іншого» [127, с.14].

Будучи інтегральним поняттям, комунікація вже тривалий час почала викликати інтерес численних напрямів науки. Маємо справу із вузловим поняттям, в якому перетинаються інтереси не тільки філософів, але й соціологів та політологів, лінгвістів, філологів та представників багатьох інших галузей гуманітарного знання.

Але разом з тим, як і у випадку з багатьма іншими питаннями такого рівня загальності та значущості, нині існує низка концепцій комунікації, вибір між якими, як видається, повинен зробити кожен дослідник питань правової соціалізації.

Напевне, не варто говорити про те, що відлік наукового осмислення комунікації починається з ХХ ст., оскільки пов'язується зі стрімким науково-технічним прогресом. На початках комунікація привертала інтерес представників «точних» галузей знань, що не могло не позначитись на «природничому» спрямуванні перших її концепцій.

Однією з перших була *кібернетична схема Шенона-Вівера* [93, с.32]. Ця модель включає п'ять елементів: джерело інформації, передавач, канал передачі, приймач і кінцеву мету, розташовані в лінійній послідовності (лінійна модель). Якщо існують проблеми з каналом передачі (шуми), то інформація на вході і виході буде відрізнятися. Вона також може відрізнятися в тому випадку, якщо при кодуванні та декодуванні використовуються неоднакові коди.

«В усному мовленні «сигнал» акустичний, а «канал зв'язку» – будь-яке фізичне середовище, що проводить звукові хвилі. Такий погляд на мовну комунікацію заснований на двох тезах: по-перше, кожна національна мова (гінді, англійська, російська і т. п.) є кодом; а по-друге, ці коди співвідносять думки і звуки) [93, с.33].

Популяризація цієї теорії була зумовлена не тільки науково-технічним прогресом та підйомом телекомунікаційних технологій, але й популяризацію семіології, яка на той час, своєю чергою, зазнавала

відчутного впливу поглядів швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра [140]. Саме завдяки його роботам, до речі, було усталено й уявлення про те, що письмовий знак відсилає до вербального а той – до ідеальних явищ психіки особи (думок, уявлень тощо).

Цей погляд вирізняється простотою, зрозумілістю і, здавалося б, не викликає інтелектуального супротиву. Однак він також пов'язаний з низкою, на перший погляд, не очевидних ускладнень.

По-перше, йдеться про те, що думка взагалі не може існувати поза мовою, а тому мова — це таки дещо більше ніж довільний код [56, с.300-314]. Другий же аргумент часто називають деконструктивістичним: знак може бути наділений смислом лише тоді, коли він до чогось відсилає. Відіслати ж він ні до чого, окрім як до іншого знака, не може [190, с.101-110; 197, с. 43-73; 195, с. 231-251; 202, с. 41-64; 203; 204]. Якщо так, то закріплена у свідомості думка не може бути наділена жодним смислом, адже не є знаком й ані до чого не відсилає.

Урешті редукція комунікації до способу передачі інформації взагалі не вирішує питання, а просто відкладає його розгляд: ми маємо, зокрема, на увазі проблему самої інформації та її природи, котра залишається непроясненою.

Тому, наприклад, М. Макаров цілком справедливо стверджує, що кодова модель (у своєму семіотичному обрамленні) не може адекватно описувати реальні процеси комунікації тією чи іншою природною мовою: «ясно, що розуміння передбачає щось більше, ніж тільки декодування – саме по собі декодування локалізується там, де акустичний сигнал переходить у мовній образ, проте інтерпретація висловлювання на цьому етапі не закінчується» [93, с.34, 35].

Між тим, якщо кодова модель комунікації й не може зараз прийматися як відверто застаріла (та навіть почасти вульгарна), вона все ж відіграла свою роль у діалектиці розвитку поняття комунікації.

На зміну кодової моделі комунікації прийшла *інференційна*. Її

автором вважають англо-американського лінгвіста Г. Грайса. Означена теорія справила відчутний вплив на формування позицій інших філософів П. Стросона, Дж. Сьорла, Ю. Габермаса та інших метрів сучасної комунікативістики.

Здавалося б, модель Г. Грайса не являє собою, так би мовити, «радикального розриву» із щойно розглянутою моделлю. Однак «її найгостріші кути» лінгвістові все ж вдалося певною мірою обминути. По-перше, розгортаючи процес комунікації, Г. Грайс не користується природничими метафорами на кшталт «код», «канал», «пристрій декодування» та ін. Натомість вчений починає використовувати власний інструментарій лінгвістики, котрий йому, природно, доводиться винаходити в міру необхідності.

На відміну від щойно розглянутої кодової моделі, де учасники, повідомлення та сигнал пов'язані із дзеркальним відношенням кодування і декодування, інференційна модель в якості своєї функціональної підвалини використовує засаду можливості виведення знання. Якщо в кодовій моделі той, хто говорить, навмисно відправляє тому, хто слухає, деяку думку, то в інференційній моделі мовець S , вкладаючи свій сенс, тобто те, що він «має на увазі», у висловлювання x , тричі демонструє свої інтенції: він має намір, висловлюючи x , викликати певну реакцію r в аудиторії A ; він хоче, аби A розпізнала його намір, а також те, щоби розпізнання цього наміру з боку A являло собою підставу чи часткову підставу для реакції r [46, с. 217-237; 45, с. 75-98; 93, с.35-36].

Однак, як видається, метафізичний засновок кодової моделі комунікації тут залишається незмінним: смисл висловлювання має трансцендентальне, ідеальне буття, а мовний код для нього є факультативним додатком, адже зумовлений лише необхідністю обмінюватись думками.

Проблема тут полягає хоча б вже в тому, що для розуміння самої себе людина повинна завжди втілювати власні думки у мову. Ця тема була

розвинута у філософській герменевтиці французьких філософів Г. Гадамера та П. Рікера і ми звернемося до її аналізу дещо пізніше. Однак пафос інференційної теорії полягає саме у тому, що такі дії непотрібні. Розуміння може наступати засобами прямої, не опосередкованої мовними кодами комунікації.

На захист цього положення Д. Спербер, французький вчений, та Д. Уїлсон, шотландський науковець, наводять кілька типових комунікативних ситуацій, в яких акторам вдається досягти взаєморозуміння без використання мовного коду. Наприклад, Пол запитує Лінду про її самопочуття, а та замість відповіді показує його коробку з аспірином [198, с.25-26, 50-54]. Але дозволимо собі запитати, хіба в даному випадку актори обійшлися без знаків? хіба кожного разу, коли спілкування обходиться без слів, ідеться про пряму, чисту інференційну комунікацію? В дійсності, кожного дня у спілкування ми користуємось, наприклад, жестами для підкріплення виразності мови. Коли нас запитують, наприклад, на вулиці, як пройти до найближчої трамвайної зупинки, ми можемо пояснити словами, словами і жестами чи навіть просто жестами, однак всюди тут ідеться про певний набір знаків.

Заперечуючи це положення, російський дослідник М. Макаров пише, що у справах такого змісту відповідь не містить коду: немає правила чи конвенції, що стабільно співвідносять цю дію з певним значення. Між тим, взаєморозуміння таки відбувається [93, с. 34, 35].

Видається, тут маємо справу із вузьким розумінням мови та знаковості, що фактично зводить її до набору лексичних, граматичних, синтаксичних та інших правил. Однак це філологічне розуміння мовлення. Видається, для філософії (а розмова ведеться саме в дискурсі філософії!) такий підхід завузький.

Можливість знаходити взаєморозуміння без слів є однією з умов існування спільної мови. Означений випадок із пачкою аспірину не свідчить про можливість «позамовної комунікації». Лінда могла:

а) поскаржитись на головний біль чи температуру; б) поскаржитись та показати пачку з аспірином; в) просто показати пачку з аспірином. Відтак, означена комунікація хоч і начебто обходиться без слів, але все-таки засвідчує їхню умовну наявність. Йдеться про те, що застосовуючи той чи інший спосіб комунікації, ми вдаємось до вибору способу, який є найбільш раціональний в даній ситуації. Зокрема, для того щоб пояснити Лідні, що з нею відбувається насправді, тобто чи у неї головний біль чи висока температура, їй довелося б застосовувати мовну комунікацію. Таким чином, наслідком застосування «позамовної комунікації» є те, що у іншого суб'єкта з'являється за допомогою мовних знаків (слів) у думках початкове розуміння ситуації, що переконує в тому, що мовна комунікація все ж таки присутня.

Мова – це дім буття (М. Гайдеггер), нічого не мовного для людини існувати взагалі не може. Цю ж думку Ж. Дерріда висловив таким чином: «Ніякого насильства письма³ над невинністю мови взагалі не відбувається. Існує, радше, деяке першонасильство письма, оскільки мова вже з самого початку являє себе письмом... «Узурпація» вже розпочалася» [52, с.156].

Інтераційна модель комунікації тяжіє до постметафізичного погляду на мовні процеси. У центрі її уваги взаємодія в певних чітко визначених соціокультурних умовах. Смысл слів тут задається не способом дешифрування повідомлення, але суспільною практикою чи «мовними іграми» (Л. Вітгенштейн).

Важко сказати, де зародилася інтераційна модель комунікації. Здається, до неї різними шляхами дійшли мислителі з різних галузей філософії, але переважно ця ідея тематизувалися у проекті філософської герменевтики Г. Гадамера та трансцендентальної прагматики німецького філософа К.-О. Апеля і Ю. Габермаса. Витоки ж означеної позиції можна шукати деінде, однак поштовх її формуванню дав, вочевидь, ранній М. Гайдеггер.

---

³ Письмо Ж. Дерріда розуміє широко як будь-яку «знаковість».

Мова тут перестала розглядатися як певний атрибут людського існування. «Тут-буття» має осмислений характер. Осмисленості йому надає його закинутість у світ мови. Ці міркування також зумовили потребу в переосмисленні поняття розуміння та тлумачення. Якщо раніше вважалося, що розуміння є теж атрибутом людського існування, то після хайдеггерівського повороту про розуміння почали говорити вже як про спосіб існування людини.

Певна річ, цей підхід змінив відношення до розуміння мови. Та перестала розглядатися як інструмент передачі думок та набула посправжньому фундаментального значення. При цьому смисл, як неодмінний сателіт мови, теж почав розглядатися на фундаментальному рівні. М. Гайдеггер риторично запитує: «Як би могла людина мати відношення до суцього, тобто розуміти суще як суще, коли б їй не був забезпечений зв'язок з цим буттям?» [163, с.150].

Традиційна теорія розглядала процес розуміння висловлювань як спосіб «відчуття» в духовний світ їх автора. З цією метою інтерпретатор повинен відкинути власні упередження, які, так би мовити, створюють зайвий «шум» у процесі комунікації. Остання буде ефективною лише тоді, коли інтерпретаторові вдасться проникнути в духовний світ того, хто говорить.

Однак така процедура виглядає не надто обнадійливо, адже, позбувшись упереджень, можна позбутися й передумови розуміння – смислоочікування. Сучасна ж герменевтика виходить із продуктивного характеру людських упереджень [27, с.236, 250]. Для того аби розуміння взагалі могло відбутися, щось повинно заявити про свою інакшість (саме тому люди намагаються не вступати у комунікацію, яка не принесе їм нічого нового). Разом із тим, щоб дещо могло бути зрозумілим, ми також повинні мати упередження стосовно того, про що йтиметься (у тексті чи у розмові). Так, наприклад, пересічна людина не зможе зрозуміти положення квантової механіки у зв'язку з відсутністю в неї певних (жодних?)

упереджень стосовно неї.

Оскільки намір актора більше не панує над його ж висловлюванням, комунікація відбувається навіть тоді, коли той взагалі не хотів бути почутим. Від обміну намірами комунікація перейшла в площину демонстрації смислів.

Це вагома позиція, котра відображає сучасний стан розвитку не тільки проблеми комунікації, але й методології гуманітарних наук загалом.

Однак, як ми зауважували вище, при розробці методології нас цікавить можливість досягнення рефлексивної рівноваги. А тому вважаємо неприпустимим відкинути концепцію Г. Грайса як пережиток минулого. Разом з тим, від деяких її положень, видається, можна відмовитись, зберігши при цьому її смислову серцевину.

Г. Грайс має рацію, коли стверджує, що особи вступають у комунікацію для досягнення певної мети, котрою є кооперація та взаєморозуміння. Саме така кооперація, а не просто маніфестація смислу, відіграє роль «сили тяжіння» комунікації. Задля успішності початого заходу, при спілкуванні актори повинні притримуватись вимог, котрі стосуються повноти інформації, її якості, релевантності та манери її подання [45, с.75-98].

Ці вимоги можуть бути дотримані попри те, що буде відкинуто метафізичне підґрунтя теорії Г. Грайса, з її головною претензією на ототожнення смислу і наміру автора висловлювання. Взагалі кажучи, необхідність орієнтуватись у процесі комунікації на намір автора призводить до повного забуття ролі читача, начеб процес комунікації є лінійним та механічним. Герменевтика ж намагається провести своєрідний акт емансипації, зауважуючи, що смисл народжується не в «голові» того, хто говорить – рівною ж мірою і не в «голові» того, хто слухає – а в місці перетину їхніх горизонтів розуміння.

В ортодоксальному вигляді теорія Г. Грайса також передбачає необхідність реконструкції наміру автора. Але такої реконструкції, мабуть,

замало. Є. Борисов, російський дослідник, вказує, що реконструкція наміру автора тягне рефлексивне дистанціювання від його смислових претензій. Опредметненню в такій комунікації піддають не суб'єкти, а натомість саме інтерсуб'єктивне відношення, де кожен учасник комунікації прагне випередити розуміння іншого. Це, як стверджується, дозволяє нейтралізувати власне особистісний аспект комунікації, тобто, перш за все, уникнути необхідності відповіді на смислові претензії іншого [18, с.52, 53].

Таким чином, означений різновид комунікації не призводить до розуміння, адже злиття смислових горизонтів комунікантів не відбувається. Ті не сприймають один одного як рівного собі, а натомість намагаються здійснити один над одним своєрідне «авторитарне піклування» [детальніше про це див.: 34, с.120-131]. Тому справжня комунікація спирається на рівність смислових претензій її учасників та необхідність досягнення взаєморозуміння між ними, що проявляє себе у злитті смислових горизонтів комунікантів.

Висновки до розділу I

1. Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що дослідження соціалізації потребує міждисциплінарного підходу. Зародившись в надрах соціології, проблема соціалізації суттєво збагатилася завдяки працям філософів, психологів, політологів і когнітивістів.

Попри неабияку популярність проблеми правової соціалізації, на теперішній час відсутнє її вітчизняне монографічне дослідження філософсько-правового спрямування, що актуалізує необхідність наукових пошуків у цій царині.

2. Дослідження правової соціалізації вимагає вирішення низки методологічних питань. Підтверджено, що дослідження означеного явища неможливе на підставі абстрактної методології, натомість вимагає розроблення методології спеціальної.

На виконання цього завдання запропоновано нову класифікацію дослідницьких підходів до правової соціалізації.

На підставі праворозуміння, закладеного в основу поняття правової соціалізації, виокремлено легістський та природно-правовий підходи; залежно від світоглядного бачення дослідником явища правової соціалізації: біологізаторський та соціологізаторський; залежно від філософських понять і категорій, на яких ґрунтується дослідницький підхід: потребовий, аксіологічний, комунікативний, символічний; залежно від того, яким вбачається дослідникові зв'язок індивіда та суспільства під час соціалізації: суб'єкт-об'єктний та суб'єкт-суб'єктний; з огляду на спосіб редукції соціалізації до ідеальних чи матеріальних явищ: ідеалістичний та матеріалістичний; з огляду на обсяг соціалізації: дефляційний і надлишковий.

3. Аналіз концепцій комунікації свідчить про тривале домінування в дослідженнях у цій галузі техногенних та метафізичних позицій. Обґрунтовано необхідність їх переосмислення у світлі пост-метафізичних уявлень на мовні процеси, зокрема, з урахуванням положень філософської герменевтики. Стверджується, що комунікація полягає в обміні акторами смисловими претензіями, та спрямована на їхнє взаєморозуміння (злиття смислових горизонтів).

РОЗДІЛ II

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: КЛАСИЧНІ ТА НОВІТНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

2.1. Поняття правової соціалізації: загальна характеристика

Поняття правової соціалізації нерозривно пов'язане із суміжними поняттями, як-от: правова культура, правова свідомість та правовий світогляд. Вважаємо, можна припустити, що соціалізація як процес стосується різних сторін людини: і її свідомості, і культури, і світогляду. Тому вкрай важливо спробувати встановити співвідношення між цими поняттями.

При цьому потреба у наведенні такого співвідношення не є просто «даниною традиції». Оскільки, як задекларовано вище, методологічною підвалиною нашого дослідження є герменевтика, то ми також повинні виходити із засади холістичності «світу підручності».

М. Гайдеггер, як відомо, трактує наявні об'єкти в контексті підручності, до яких ми звертаємося у порядку «стурбованої обачності». При цьому, розуміючи річ як «підручне», М. Гайдеггер приписує їй придатність для певної дії, котра, своєю чергою, розгортається заради певної мети. На думку Є. Борисова, в гайдеггеріанстві будь-яке підручне має потрійну систему відсилань: а) до іншої речі; б) до дії, для котрої та придатна; в) до мети, задля якої вчиняється певна дія (наприклад, молоток відсилає до цвяхів, їх забивання та захист від непогоди як кінцевої мети будівництва) [18, с.36, 37].

Таким чином, даючи поняття правової соціалізації, ми повинні найперше звернутися до її зв'язків з іншими явищами, зокрема з правовою свідомістю, правовою культурою, правовим світоглядом та з іншими різновидами соціалізації. Також з'ясувати її детермінанти або фактори, котрі на неї впливають і, нарешті, перейдемо до функцій, тобто до тих

напрямів впливу, які та чинить на свідомість людини. В результаті з'ясуємо смисл правової соціалізації у широкому розумінні, тобто, у чому полягає сутність цього явища.

Правова культура. Соціалізація означає формування соціальної сутності людини, включення її в систему суспільних відносин. Процес соціалізації є, насамперед, індивідуальним. При цьому, кожна особистість формується в процесі участі в різноманітних видах соціальної діяльності. Однією з функцій культури є функція формування певного типу особистості [115, с.61].

Слово «культура» вперше з'являється в працях поетів та вчених Стародавнього Риму. Нею називали діяльність з оброблення та обробки чого-небудь (так, оброблення землі називали агрикультурою тощо) [125, с. 9, 10]. Самостійного значення слово «культура» набуло, як відомо, у працях С. Пуффендорфа, котрий під культурою розумів результат діяльності людини. Цей погляд відображається й у сучасному розумінні культури. Напевно, для всіх визначень, попри притаманну їм строкатість (кажуть, що таких визначень нараховується нині понад 500! [26, с.41]) властивим є протиставлення культури природному становищу предмета, стихійним явищам.

Певна річ, проаналізувати кожне визначення правової культури не є можливим, тим паче, що в межах пропонованого дослідження це взагалі неприйнятно. У зв'язку з цим, ми обмежимося висвітленням лише основних підходів до розуміння культури.

В. Поліщук, російський вчений, виокремлює три концепції культури – антропологічну, соціологічну та філософську. Суть першого підходу полягає в унікальності кожної конкретної культури та субкультури, при цьому ті розуміються широко та ототожнюються з суспільним життям. Другий виходить з того, що культура є своєрідною формою організації життя людини і суспільства. Третій тлумачить її як спосіб існування суспільства [125, с.16-18]. Видається, означена класифікація є вельми

умовною, адже охоплює, «згуртовує» часто-густо суперечливі інтерпретації культури.

Однак все ж можна зафіксувати декілька ознак культури, які будуть вважатись загальноприйнятними:

а) культура є результатом діяльності людини і протиставляється стихійним природнім явищам;

б) явища, котрі можна назвати об'єктами культури, *наділені* *смыслом*: будь-який культурний об'єкт являє собою своєрідний текст, його можна «читати», інтерпретувати. Наприклад, саме тому структуралісти та постструктуралісти наполягають на символічному розумінні культури (Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда);

в) культура характеризує рівень розвитку людини та суспільства, є способом їх оцінювання.

Є спокуса думати, що поняття правової культури можна сформулювати аналітичним шляхом, або, спрощено кажучи, перейти від загального поняття культури до конкретнішого правової культури можна шляхом додавання слова «правовий». Принаймні, у випадку правової культури такий підхід буде навряд чи продуктивним. Явище правової культури є вкрай своєрідним і потребує самостійного розгляду. Але слід зробити застереження. Ми не намагатимемось подати чітку дефініцію правової культури. Така дефініція неминуче обмежує і, врешті, не може адекватно відобразити позначуване поняття. Це, втім, не виключає необхідності формування поняття про правову культуру шляхом вказівки на ті елементи, ознаки та властивості, котрі їй притаманні.

Пояснюючи плуралізм дефініцій поняття правової культури, І. Коваленко вказує, що його причини можна «пояснити тим, що в кожному окремому випадку наукового дослідження поняття правова культура використовується в певному змістовому контексті. Тому, хоча в багатьох наукових працях зберігаються певні спільні ознаки у визначенні поняття правової культури, але в кожному окремому випадку перед

ученими постає завдання – дослідити правову культуру відповідно до конкретного контексту розвитку суспільства» [67].

Означене положення видається дещо сумнівним. Певна річ, змістовне насичення конкретно-історичних типів правової культури не може бути однаковим. Правова культура середньовіччя, приміром, відзначалася з-поміж іншого інститутом кровної помсти. Відомий фахівець у галузі історії середньовіччя М. Блок писав: «можливості однієї людини були в ті часи дуже обмеженими. А якщо потрібно було спокутувати чиюсь смерть? Тоді в помсту включалася вся родинна група і виникала «faïde», це древнє німецьке слово було поширене по всій Європі і означало воно «помсту родичів» <...>. І не було морального зобов'язання священнішого, ніж це» [16, с.127].

Означений плюралізм змістовного насичення правової культури не породжує плюралізм її дефініцій. Саме поняття правової культури залишається незмінним за будь-яких конкретних її історичних типів. Причина означеного плюралізму дефініцій вбачається в тому, що термін «правова культура» позначає насправді не одне, а декілька пов'язаних між собою понять.

Зокрема, можна говорити про правову культуру особистості. Вона може бути високою чи-то низькою, і стверджувати, це значить, те саме, що й приписувати особі певний розвиток її правосвідомості (знов ж таки, високий чи то низький).

Можна стверджувати про правову культуру суспільства – в цьому розумінні йдеться про характеристику конкретно історичних особливостей правової системи суспільства (її інституційної, нормативної та функційної складових).

У правовій культурі виділяють динамічний аспект, який визначають як якісний стан правового життя суспільства (А. Семітко, Р. Русинов), і статичну, або «ідеальну», форму, яка визначена суспільно-політичною практикою як сукупність критеріїв оцінки наявної правової культури і

являє собою систему правових цінностей (В. Копейчиков, О. Скакун), «ідеальних» правових форм [29, с.8].

С. Максимов виділяє три концепції правової культури: ціннісну, діяльнісну і знакову [94, с.212]. Причому, на думку вченого, ці концепції не тільки не виключають одна одну, але й виражають рівні правової культури:

- 1) рівень правосвідомості або культуру правової свідомості;
- 2) інституційний рівень або рівень знакових форм – норм та інститутів (інституційна правова культура);
- 3) рівень правової діяльності або культуру правового спілкування (діяльності). При цьому кожен з цих рівнів є певною мірою формою буття духовного – цінностей або ідеї права, її реалізації (у законах) та здійснення (у правовій поведінці) [94, с.212]. Перший рівень включає цінності та ідеали і загальне праворозуміння, другий – рівень розвитку юридичних текстів, у тому числі законодавства, третій – юридичну діяльність (це, так би мовити, культура права-у-дії, що охоплює рівень розвитку правотворчості та правореалізації, а також стан розвитку правової науки).

Людська діяльність може мати пряме та опосередковане відношення до правової культури. Діяльність суб'єкта перебуває у полі правової культури, коли він займається правореалізацією в її різноманітних формах. Опосередковано діяльність суб'єкта може стосуватися сфери правової культури, коли він, наприклад, викладає в художній формі правові погляди, ідеї тощо: така діяльність хоч і не безпосередньо, але своїм ідеологічним змістом «втручається» в правову культуру [109, с.495, 496].

І. Коваленко вказує, що у літературі склалися два основних підходи до розуміння сутності правової культури, правовий і культурологічний та, відповідно, два розуміння сутності цього суспільно-правового явища [67].

У межах правового підходу, вказує дослідниця, поняття правової культури трактується з точки зору права, тобто право є провідним компонентом, а культура підпорядкованим. Це, на її думку, можна

пояснити тим фактом, що дослідження у царині правової культури здійснювались переважно представниками юриспруденції.

Проте для західної юридичної науки більш властивим є розуміння правової культури в межах культурологічного підходу, де «культура є головним суб'єктом цього явища, а право – предикатом» [67]. Означена обставина начеб зумовлює ширший зміст цього поняття, адже правова культура тлумачилася *не* як феномен правової системи, а радше як таке, що пронизує всю систему суспільних відносин.

Розуміємо, що мала на увазі дослідниця, і в її позиції є раціональне зерно. Не можна не помітити, що радянський підхід до розуміння правової культури відрізняється від Західного. Але сам спосіб їхнього розмежування – на тій підставі, що в одному випадку логічним суб'єктом є «право», а предикатом – «культура», а в другому навпаки – викликає подив, адже суб'єктом завжди виступає певний предмет, а предикатом – індексикальний перелік його ознак. Ситуація незмінна за будь-яких обставин: «культура» – суб'єкт, а от «правова», звісно, предикат. Різниця відтак полягає не в іншій логічній структурі досліджуваного поняття. Тоді б це були, скажімо прямо, два різні поняття.

Р. Барт стверджував, що будь-який текст містить велику кількість різноманітних «входів», котрі зумовлюють строкатість його інтерпретацій. Видається, те ж є справедливим щодо наукових проблем. Для радянського правознавства «вхід» в проблему правової культури відбувся через марксистсько-ленінське вчення про базис і надбудову, що, у сукупності з юридичним позитивізмом, призвели до розуміння й правової культури як явища надбудовного, такого, що «обслуговує», зрештою, економічні потреби домінуючого класу.

Переконались в цьому нескладно. Так, В. Нерсесянц розглядав правову культуру в якості «... усієї правової надбудови суспільства» [128, с.406], а В. Лазарєв як правову систему суспільства [110, с.168]. В цьому ж дусі розгортаються думки інших відомих правознавців [3, с.187].

Натомість західній юридичній науці означена орієнтація не властива. До всього правова культура становить там радше інтерес культурологів та антропологів [194; 183; 201]. Тому тут переважно вивчаються сюжети такого ґатунку, як вплив мови юриста на його мислення, диференціація та уніфікація правових культур різних народів тощо. Тобто тут не тільки вивчаються дещо інші порівняно з вітчизняною наукою сюжети, але й використовується інший інструментарій – культурології, антропології, мовної філософії тощо.

Водночас своєрідними «альфою та омеґою» для вітчизняних досліджень правової культури (як і, зрештою, для досліджень в сусідній Росії) є закон та його відбиття у свідомості певних груп населення – молоді, підлітків, студентів, курсантів тощо.

Між тим, правову культуру також можна розглядати на суб'єктивному та об'єктивному рівнях. В об'єктивному розумінні правова культура дистанціюється від її носія – суспільства чи окремої людини – та становить самостійний символічний простір. У такій інтерпретації явища культури розглядають структуралісти. В об'єктивному розумінні культура не залежить від непостійності психіки її носія та може бути предметом об'єктивного спостереження. Саме в цьому розумінні можна констатувати, наприклад, високу чи низьку культуру правотворчості чи правозастосування.

Правова культура на суб'єктивному рівні є характеристикою рівня правового досвіду її носія (суспільства чи окремих людей), охоплюючи його праворозуміння, знання про право, переконання та аксіологічні установки. Саме в цьому сенсі можна твердити про низьку правову культуру, наприклад, злочинців тощо.

Правосвідомість. Правосвідомість поряд із правовою культурою належить до інтегральних явищ правової дійсності. Чимало уваги зазначеній темі приділялося в юридичній науці за часів Радянського Союзу. Тут перш за все варто згадати дослідження К. Бельського,

О. Лукашевої, Є. Назаренка, І. Фарбера та інші [13]. Означені дослідження, базуючись на марксистсько-ленінських методологічних засадах, значною мірою зумовили сучасне ставлення до проблеми правосвідомості. Однак перед тим, як перейти до аналізу поняття правосвідомості, варто зробити невеличкий екскурс в історію проблеми свідомості взагалі.

Варто зауважити, що дослідники правової свідомості не часто звертаються до сучасних уявлень про природу та функціонування власне свідомості. Прикро, але досі вважається припустимим виконати спеціальне монографічне дослідження такого гатунку, жодного разу не згадавши при цьому фундаментального внеску в розробку проблем свідомості Д. Армстронга, Д. Деннета, Г. Райла, Дж. Сьорла, Д. Чалмерса та інші [7; 176; 131; 135; 30]. Такий стан справ задовільним не назвеш. Можливо, дослідники вважають, що таємниця свідомості була цілковито розкрита у «Філософських зошитах», але принаймні в нас щодо цього є серйозні сумніви.

Згідно з позицією В. Леніна свідомість являє собою властивість високоорганізованої матерії відобразити навколишній світ [86, с.50]. Однак таке уявлення виходить з низки сильних припущень, головним з котрих є, як видається, уявлення про дзеркальний характер свідомості. Основна проблема тут вбачається у тому, що Д. Деннет назвав проблемою «картезіанського театру»: образ світу транслюється на своєрідну сцену десь у мозку людини, а внутрішнє Я спостерігає за цим та приймає рішення щодо того, як на ці події слід реагувати. Неважко зрозуміти, що тут ідеться про логічну помилку, яка проявляє себе у нескінченному регресі : означене Я теж повинне володіти свідомістю, в його «голові» теж повинен відбуватися схожий театр і т.д. До того ж, поняття відображення проливає мало світла на поняття свідомості, адже жодним чином не стосується її природи. Простіше кажучи, чи є свідомість матеріальною чи ідеальною субстанцією?

І тут виявляється, що ленінська теорія відображення визнає за

свідомістю та мисленням людини ідеальний характер. Відмінність від ідеалістичної філософії тут простежується хіба в тому, що за матерією визнається первинний статус [87, с.151]. Але дозволимо собі запитати, яка, власне, різниця, що було раніше, курка чи яйце? Головне, що тут визнається картезіанський дуалізм душі й тіла, хоч і в іншій, дещо обережнішій формі [176, с.15].

При цьому, якщо визнаємо, що свідомість є формою відображення об'єктивного світу, доведеться визнати також, що і свідомість, і правова свідомість властиві й штучному інтелекту (той, як видається, може відобразити деякі фрагменти правової дійсності навіть набагато краще, ніж це вдається людині).

Отже, як видається, проблема свідомості не знайшла адекватного вирішення в ленінській філософії, що зумовлює потребу в подальших дослідженнях у цьому напрямі. Розгляд сучасних уявлень варто почати з позиції, висловленої наприкінці першої половини ХХ ст. британським філософом Г. Райлом. Його «Поняття свідомості» справило потужний вплив на сучасне розуміння означеної проблематики. Так, Г. Райл гостро критикує як недосконалу концепцію свідомості Декарта та його послідовників, які зображують свідомість як Я, що мислить, причому тіло тут виявляється лише атрибутом для нього: «дух у машині» – так Г. Райл означив цю проблему.

Картезіанська позиція зустрічається з низкою проблем, серед яких можна виділити вже згадану проблему «картезіанського театру», а також парадокс співвідношення «душі й тіла», адже душа не може керувати тілом, не маючи можливості до нього, так би мовити, «доторкнутись» (до речі, саме з цієї причини стародавні стоїки твердили про матеріальний характер душі). «Трактуванню свідомості як особливої субстанції або внутрішньої сцени, на якій розігруються ментальні події, Райл протиставляє «диспозиційну» концепцію свідомості. В її рамках описувані ментальними поняттями явища потрібно трактувати не як внутрішні,

таємні процеси і події, але як схильності і здібності до здійснення певного роду дій, цілком доступних для зовнішнього спостереження» [158, с.12]. Однак для багатьох філософів такий «терапевтичний» характер відповіді здався недостатнім.

З розвитком штучного інтелекту проблема свідомості отримала «друге дихання». Праці з філософії свідомості почали насичуватися (а подекуди й перенасичуватися) комп'ютерними метафорами. Свідомість почали розглядати в якості операційної системи, в яку відбувається безперервний потік та переробка інформації. З цієї позиції також вбачалося, що комп'ютери теж можуть бути наділені свідомістю [детальніше про це див: 48, с.82-87].

З рельєфною критикою цієї позиції виступив американський філософ Дж. Сьорл. На його думку, навіть найбільш розвинений штучний інтелект ніколи не зможе мати свідомості на кшталт людської. І той факт, що комп'ютер може здійснювати переробку інформації, нічого не змінює.

Помилковість цього погляду Дж. Сьорл демонструє на базі мисленнєвого експерименту, який надалі набув назви «Китайська Кімната» [196, с.417-457]. Цей експеримент полягає в наступному. В певній кімнаті знаходиться людина, яка не володіє китайською мовою, але в кімнаті є коробка з китайськими ієрогліфами та інструкція з їх опрацювання. Іззовні ця людина отримує повідомлення китайською та відповідає на них згідно з інструкцією. Для спостерігача, який не бачить, що відбувається у кімнаті, процес виглядає так, начеб Китайська Кімната розуміє смисл слів, тобто наділена свідомістю, хоча в дійсності це не так.

Схожим чином відбувається й робота комп'ютерної програми. Маніпулювання знаками не означає їх розуміння, а вміння це робити зовсім не свідчить про наявність свідомості. Таким чином, Дж. Сьорл доходить висновку, що свідомість є емерджентною властивістю головного мозку, яка не властива абсолютній більшості живих істот. Простіше кажучи, мати свідомість — означає володіти семантикою, бути здатним до

розуміння та усвідомлення смислу (не тільки мовних виразів, але і явищ, подій тощо).

Однак, як згодом було помічено Д. Деннетом, позиція Дж. Сьорла є відтворенням картезіанського дуалізму у новій, вибагливішій формі. Певно, різниця між комп'ютером та людиною існує, але Дж. Сьорл стверджує, що ця відмінність є якісною, не демонструючи її суті. На думку ж Д. Деннета, тут йдеться радше про кількісну відмінність. Семантики ж взагалі не існує, натомість є лише синтаксис.

Видається, позиція Д. Деннета є вельми цікавою з огляду на її послідовний матеріалістично-моністичний характер. Однак і вона не позбавлена проблем. Так, своєю чергою Д. Чалмерс згодом стверджував, що Д. Деннет вирішує низку простих проблем свідомості, залишаючи осторонь складну, яку можна сформулювати в наступний спосіб: чому процеси свідомості не відбуваються «в темноті»? чому свідомість людини продукує таку кількість непотрібних з функціоналістської точки зору явищ, як-от розпач, жаль, сум і т.п.? чому ментальні процеси протікають під такий дивний «акомпанемент»? як можливо пояснити феномени свідомості фізичними процесами?

Ці питання мають скоріш за все риторичний характер. Здається, «складна проблема свідомості» не може бути вирішена в межах привабливого матеріалістично-моністичного підходу. Це наштовхнуло Д. Чалмерса на думку про натуралістичний дуалізм властивостей матерії [19, с.152]. Таким чином можна залишитись на наукових позиціях, котрі би не суперечили положенням про холізм світу, водночас полишаючи пастку елімінативного матеріалізму. Ця концепція, попри притаманні їй проблеми та недооформленість, являє собою чи не найбільш перспективну спробу інтерпретації свідомості людини.

Але питання, котре стоїть перед філософом права, полягає у тому, наскільки корисними для юриспруденції можуть бути означені вище положення філософії свідомості. Ця корисність вбачається нам в

наступному:

а)свідомість людини є не простим відображенням, але механізмом означення явищ дійсності, котрий наділяє їх смислом;

б)свідомість розвивається у напрямі, що найбільше сприяє задоволенню потреб людини, або принаймні найменше заважає їх задоволенню;

в)свідомість не є ідеальною субстанцією, являючи собою натомість натуралістичну властивість високо розвиненої матерії (головного мозку людини).

Таким чином, визнання монізму світу не конче вимагає відмовитися від дуалізму властивостей матерії. При цьому неприпустимими та навіть вульгарними є спроби пояснити процеси свідомості у термінах фізики і хімії.

Маючи на увазі ці положення, можна звернутись до аналізу поняття правосвідомості.

В юридичній літературі визначення правосвідомості не належить до кола дискусійних питань. Як правило, під правосвідомістю розуміють спосіб відображення правових явищ в суспільній чи індивідуальній свідомості [13; 72; 92; 136; 166], що цілком узгоджується з означеною вище ленінською інтерпретацією загального поняття свідомості. Однак з огляду на викладене вище, дозволимо запропонувати власну інтерпретацію правової свідомості: *це функціональна мережа, метою якої є означення та надання певного смислу явищам правової дійсності, а також опрацювання, збереження та використання інформації про неї*. Таким чином, правова свідомість являє собою певний функціональний механізм і цим вона подібна до програми штучного інтелекту. При цьому її вирізняє осмисленість: правова свідомість пов'язана із *розумінням* правової дійсності.

Продовжуючи аналізувати правосвідомість, варто зауважити, що вона є складним внутрішньо зорганізованим явищем. До структурних її

елементів належать когнітивний, оціночний та регулятивний елемент. За допомогою усіх трьох компонентів правосвідомість складає цілісну картину, так би мовити є цілісним правовим явищем. Кожен з цих компонентів формується різними способами і доповнюють один одного, перебуваючи у безперервному зв'язку між собою. Суть когнітивного елементу полягає у формуванні комплексу знань про правову дійсність, правовий світ. Цікавим видається з цієї точки зору і оціночний елемент, основний зміст якого полягає в тому, що особистість формує ставлення до різних правових явищ, а саме: права, закону, органів державної влади, правомірної поведінки. Регулятивний елемент проявляється у соціально-правових установках, ціннісних орієнтаціях і мотивах поведінки у правовій сфері та готовності людини діяти згідно із правовими нормами [143, с.175, 177].

Звернемо також увагу на способи та шляхи формування вищезазначених елементів правосвідомості у процесі правової соціалізації. Зокрема, основним шляхом формування когнітивного елемента правосвідомості особистості в процесі правової соціалізації виступає навчання. Вона осмислює різні правові явища, включаючи відомості про конкретні норми права, призначення правового регулювання, роль тих чи інших правозастосувальних і правоохоронних органів держави тощо. Сформовані правові знання становлять результат відображення людиною правової дійсності. Їх сума прямо пропорційна якості відображення людиною правової дійсності, тобто рівневі правової свідомості. Таким чином, правові знання є показником рівня правової свідомості. Наступний елемент, оціночний, формується за допомогою правового виховання, шляхом якого формуються звички соціально активної, правомірної поведінки; засвоюються і закріплюються певні принципи права та моралі, правових норм; з'являється здатність протидіяти негативним зовнішнім впливам. Тому, в результаті має бути сформоване позитивне, стале ставлення людини до явищ правової дійсності й психологічна готовність

до здійснення правомірної поведінки. Регулятивний компонент правосвідомості проявляється у тому, що, отримавши в процесі соціалізації шляхом навчання і виховання знання про правову дійсність, виробивши певне ставлення до них, особистість демонструє готовність діяти згідно правових приписів. Регулятивний компонент правосвідомості при процесі соціалізації особистості формується через навчання і виховання, завдяки яким засвоюються правові цінності, формуються правові установки та виробляються мотиви правової поведінки. Результатом впливу на особистість правових установок, ціннісних орієнтацій і мотивів є власне правомірна чи неправомірна поведінка [113, с.146-154]. В науковій літературі пропонується здійснювати практику застосування права (регулятивний компонент) за певними показниками, до яких відноситься адекватність правової поведінки, її стійкість та самостійність [36, с.56]. Таким чином, можна стверджувати, що правосвідомість є результатом процесу правової соціалізації особи. Відтак, на думку А. Оверченко, така правосвідомість, що сформована в результаті правової соціалізації особи повинна передбачати:

- засвоєння людиною знань про правову дійсність у процесі навчання (когнітивний компонент правосвідомості);
- виховання позитивного ставлення до елементів правової дійсності і виховання самої особистості, яке ґрунтується на моральних засадах (оціночний компонент правосвідомості);
- формування готовності до правомірної поведінки у процесі навчання і виховання особистості завдяки включенню в її ціннісно-нормативну систему тих цінностей, що охороняються правом, оволодіння правомірними способами поведінки, формування почуття соціальної відповідальності і солідарності з правом, правових установок і мотивів правової поведінки (регулятивний компонент) [113, с.146-154].

П. Рабінович виокремлює такі форми (різновиди) правосвідомості, як:

- за формою чи способом відображення правової дійсності – поняття про правові явища (приміром, про закон); правові погляди (причини правопорушень, ставлення до виборів), правові уявлення (як-от «образ» судді); правові почуття (наприклад, почуття справедливості чи несправедливості закону або судового рішення, почуття власної відповідальності за дотримання закону тощо);

- за рівнем відображення правової дійсності – правова психологія (це, як стверджує дослідник, така форма свідомості, яка виникає при «зіткненні» з емпіричними проявами права у повсякденному житті, тому її, дещо умовно, можна кваліфікувати як стихійну, у зв'язку з чим їй властива понятійна неформленість чи недооформленість); і правова ідеологія (навпаки, «концептуалізована», логічна форма правосвідомості, яка відображує правову дійсність у формі понять). При цьому, інтелектуальні компоненти (передовсім поняття) співіснують із компонентами емоційної сфери, перетинаються із ними.

- за територіальною поширеністю – загальна правосвідомість⁴; локальна (місцева, регіональна) правосвідомість;

- за суб'єктами (носіями) правосвідомості – індивідуальна і колективна: а) загальносоціальна (загальнонародна), б) національна, в) класова, г) групова [129, с.92, 93].

Означені класифікації є класичними. Слід також зауважити, що у дослідженні правової соціалізації вони нерідко ставатимуть у нагоді. Завдяки цьому, можна відстежити зв'язок правової соціалізації з правосвідомістю. Наприклад, правосвідомість впливає на розвиток правової соціалізації, її спрямування.

О. Дзьобань та Є. Мануйлов указують, що аналіз правосвідомості можливий у наступних напрямках [53, с.409, 410].

По-перше, її можна розглядати в якості трансляції «соціально-

---

⁴ Щоправда, автор не деталізує, про яку міру загальності ідеться, адже, вочевидь, це поняття відносне, а наповнення його конкретним змістом можливе лише у певній «системі координат».

правового досвіду від суспільства до індивіда, що виражається в сукупності отриманих знань про культурні й правові норми й цінності, типи правової поведінки – як соціально переважних у межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, що суперечать соціальним нормам» [53, с.409]. Цікаво, що дослідники дотримуються думки, що правова соціалізація охоплює не тільки контрольовані, цілеспрямовані форми впливу на поведінку людини, але й такі, котрі не залежать від волі окремих осіб (умовно кажучи, стихійні фактори).

По-друге, «суб'єктивування», під котрим розуміють осмислення культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом (інтеріоризація). При цьому індивід постає суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Означене «суб'єктивування» виявляється у заломленні соціального досвіду крізь призму свідомості індивіда. Свідомість трансформує отримані знання у власні правила поведінки.

По-третє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, виявленої активності, соціального становища кожен індивід має певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на навколишніх, на різні соціальні групи, до складу яких входить людина, суспільство в цілому.

По-четверте, як стверджують дослідники, вважаючи володіння (як суспільством, так і особистістю) певною цілісністю й активністю, певними правовими потребами, а також прагненням до збереження відносної самостійності та юридичної незалежності, взаємодія цих потреб і прагнень з позиції суб'єктно-об'єктних зв'язків може бути охарактеризована як складна та суперечлива.

Було правильно помічено, що «соціум не задовольняється створенням стереотипів він прагне, щоб кожен член колективу відтворював останні й особисто здійснював у своїй життєдіяльності та вчинках. Прагнення соціуму, щоб указані стереотипи суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, а й відтворені в реальній

дійсності конкретних індивідів, обумовлено тенденціями самопідтримання й самозбереження» [53, с.410].

Напрямок означеної думки зрозумілий. Суспільство не стимулює розвиток індивідуальності. Кожен клаптик соціального простору зайнятий певними правилами і діями у відповідності до цих правил. Суспільство не переймається індивідуальністю особи. Ні, його радше цікавить, аби та приймала звід законів суспільного устрою: звичаєвих, моральних та правових.

Між тим, стереотип поведінки придатний лише для конкретного випадку, тобто мало знати лише і виключно певний стереотип. Правова свідомість пов'язана передовсім не з відбиттям стереотипів, а з розумінням явищ правової дійсності. От що пише Г. Гадамер: «розуміння – це завжди розуміння Іншого. Що себе відсуває, що себе зрушує тоді, коли моє слово досягає Іншого, або тоді, коли текст досягає свого читача, – ніколи не може бути зафіксовано в жорсткій тотожності. Там, де має бути розуміння, там виявляється не тільки тотожність» [185, с.138-147]. Правосвідомість, таким чином, у першу чергу має справу із розумінням та інтерпретацією правових явищ, а не тільки та навіть не стільки із їх відбиттям.

Відомо, що правова свідомість містить інформаційний компонент, котрий відповідає за знання юридичних норм, аксіологічний, що полягає у свідомому ставленні особи до права, та регулятивний, котрий являє собою певну установку (атитюд) до правомірної поведінки.

Знання юридичних норм не означає, що особа може запросто відтворити їх текст. Знання означає передусім знання смислу. Знаючи смисл норми, особа може наче би прикладати її до різноманітних ситуацій у своєму житті. Втім, тут слід зробити одне суттєве зауваження: одного лише знання юридичних норм замало.

Людина, яка засвоює правові норми, яка оцінює їх, яка приймає їх чи відкидає, що слідує за ними сліпо чи свідомо, що активно реалізує їх у своїй поведінці чи зневажає ними, яка пасивно відтворює стереотип чи

активно стверджує чи змінює його, тією чи іншою мірою, відповідним чином відноситься не тільки до самих правових норм, але і до суспільства. Присутність правової норми в правовій свідомості дозволяє людині поставитися до неї й оцінити свої та/або чужі вчинки зі змістового, якісного боку в категоріях ціннісних і морально-правових відносин, оцінити себе, ситуацію, партнерів спілкування і їх поведінку, співвіднести оцінювані явища з якимось правовим еталоном, відібрати, відсіяти, сформулювати відношення, таким чином, регулювати поведінку і спілкування. В ході дослідження впливу правових норм на формування правосвідомості особистості О. Кобець дійшов висновку, що вплив через правову свідомість шляхом прямого представлення правової норми свідомості індивіда — один з найважливіших каналів соціалізації і придбання знань про правові норми. Але і цей шлях, і структурні перетворення внутрішнього світу особистості під впливом правових норм найбільш діючі й адекватні при організації умов, форм, способів поведінки, у яких закладені і об'єктивовані необхідні правові норми [65, с.135-144].

У цьому питанні вчені традиційно припускаються однієї неточності, яка полягає у тому, що нормативний аспект правосвідомості зводиться лише і виключно до знань про юридичні норми. Дозволимо собі зауважити, що знання смислу юридичної норми також передбачає можливість їхньої аплікації до певних юридичних ситуацій, подій та явищ. Підтвердженням цього положення є те, що неможливо знати юридичну норму відокремлено від знання принаймні типових випадків її застосування. Недарма судовий реалізм вважає, що право — це не абстрактна юридична норма, а радше норма права, інтерпретована у світлі певного випадку. Це і є право-у-дії [192].

Правова соціалізація, правовий світогляд, правова культура та правова свідомість: проблема співвідношення. Співвідношення означених категорій не належить до питань, яким приділялася значна увага

в літературі. За невеликим винятком співвідношення цих понять прийнято оминати. Спершу звернемося до співвідношення правової культури та правової свідомості.

З тих поодиноких спроб провести означене співвідношення слід виділити позицію В. Коробки, котрий вважає, що «вузловими категоріями феномена «правова свідомість» є поняття «світ права як правова реальність» і «людина як суб'єкт правовідносин», а предметом правової свідомості є поняття «світ права як ідея належного» і «людина як носій певних прав, свобод та обов'язків» [74, с.44, 45].

Таємниче твердження, що тут ще скажеш? У процесі аналізу навчальної літератури приходимо до висновку, що різниця між цими явищами є вельми нечіткою [110, с.193]. Дійсно, можна твердити про високий рівень правової свідомості певної людини, а можна у тому ж сенсі стверджувати, що в неї високий рівень правової культури і навпаки. Тоді в чому ж полягає відмінність між цими явищами?

Якщо розглядати правову культуру на рівні свідомості окремого суб'єкта чи суспільства, то ця відмінність буде майже ілюзорною. Таким чином, протиставлення правової свідомості та правової культури можливе лише за умови об'єктивістського розуміння останньої, як сукупності усіх явищ правової дійсності. Лише тоді ці поняття можуть бути відносно чітко розмежовані.

Що стосується співвідношення правової культури суб'єкта та його правосвідомості, то ці поняття перетинаються за обсягом майже повністю, будучи розмежованими за змістом (відмінність у визначенні неістотно впливає та збіг обсягів понять).

З приводу співвідношення понять правового світогляду та правової свідомості, зауважимо таке. Світогляд чи світобачення являють собою сукупність поглядів людини на світ та розуміння місця людини у цьому світі. Звідси начебто «напрошується» висновок приблизно такого змісту: вислів «правовий світогляд» являє собою передану форму світосприйняття

особи та спосіб бачення себе у світі права як правової людини. Можливо, на перший погляд, таке формулювання звучить осмислено, однак його детальніший аналіз виявляє деякі суперечності.

Предметом світобачення є світ у його найзагальніших (головних!) рисах. Не існує світобачення конкретних предметів чи явищ дійсності. Ті явища стають предметом свідомості. Якщо маємо справу з правовими явищами, то способом їх осмислення є правосвідомість. Але не може існувати світобачення доріг і вулиць; разом з тим не може існувати світобачення права (як би ми не інтерпретували його поняття). Простіше кажучи, світогляд – це світ у найзагальніших рисах очима людини. У цих найзагальніших рисах нема місця для природного права, юридичних норм, законів тощо. На нашу думку, словосполучення «правовий світогляд» у дійсності являє собою логомахію, спробу поєднання несумісних понять в одному. Цим, напевно, пояснюється його вельми проблематичний статус.

Звідси також випливає, що годі намагатися дати поняття правового світогляду. Так, у юристів часом з'являється спокуса дати дефініцію будь-якому правовому поняттю. Подекуди навіть не припускається, що в дійсності такому поняттю нічого не відповідає, і, попри позірну осмисленість, ми маємо справу лише з порожньою лексичною формою, таким собі симулякром⁵.

Відтак, з огляду на викладені вище положення, можна схарактеризувати співвідношення правової соціалізації, правової культури та правової свідомості.

Правова соціалізація нерозривно пов'язана із зростанням правової свідомості та правової культури суб'єкта. Тому правову соціалізацію можна розглядати як процес *становлення правової свідомості суб'єкта та його правової культури*.

Зв'язок правової соціалізації та правової культури вбачається у тому, що процес соціалізації за своєю суттю є культурним, якщо розглядати

---

⁵ Поняття постмодернізму: картинка, котрій нічого не відповідає.

культуру не просто як сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людиною, а насамперед з точки зору діяльності, яка має результатом і ту саму сукупність цінностей, і саму людину як найважливішу з них; діяльності, яка перетворює скарб людської історії на внутрішній скарб особистості і творчої діяльності з вироблення нових матеріальних та духовних цінностей, тобто єдиного у своїй основі процесу розвитку людських здібностей, які виявляються як предметно, так і духовно. В цьому аспекті, культура виконує низку специфічних функцій, зокрема: освітню, виховну, комунікативну, регулятивну, а також функцію соціальної пам'яті. Саме через ці функції культура здійснює свій вплив на соціалізацію особа, у тому числі і в правовому аспекті. Наприклад, функція соціальної пам'яті виражається у тому, що культура виступає засобом зберігання та трансляції людського досвіду, поєднує духовні багатства, що нагромаджені людством у минулому, та духовні цінності сучасного суспільства.

В. Астахова зазначає, що з огляду на те, що культура функціонує в суспільних взаємозв'язках на різних рівнях у певних конкретних формах, то для відображення цієї конкретної форми буття культури в соціології користуються поняттям субкультури. На думку вченого, субкультура — це набір символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють те чи інше угруповання або соціальну групу, визначають характерні риси особистості, яка формується у даному угрупованні або соціальній групі. Таким чином, субкультурою будуть цінності, які відрізняються від домінуючих у суспільстві, а також цінності, які не просто відрізняються, але й суперечать базисним засадам домінуючої культури. В останньому випадку йдеться про існування такого явища як «асоціальна субкультура». Зокрема, американський соціолог В. Міллер зазначав, що асоціальна субкультура розвивається дуже часто саме у нижчих верствах суспільства. Основною причиною якої виступає

проблема адаптації до іншої культури, що має конфліктний характер [141, с.51-53].

Тому, якщо ж говорити про існування як «позитивної», так і «негативної» субкультури (асоціальної субкультури), то слід зауважити, що в обох випадках субкультура буде впливати на соціалізацію особистості. У першому випадку, буде мати місце «позитивна» правова соціалізація, а в другому – «негативна». Проявом асоціальної субкультури буде, наприклад, зневага до принципу непорушності приватної власності, внаслідок чого особа вчиняє крадіжку чи інший злочин проти власності, що, у свою чергу свідчить про її «негативну» правову соціалізацію. В такому випадку соціалізація відбулась таким чином, що особа засвоїла асоціальні цінності, тобто має місце ресоціалізація, мова про яку буде йти у наступному розділі дослідження.

Вплив культури на особистість є суперечливим: з однієї сторони, вона сприяє залученню людини до системам знань, навичок, принципів поведінки, що існують у суспільстві (процес ідентифікації особи), а з іншої — забезпечує виборче оволодіння цінностями культури, розвиток її особистісних рис, здібностей і талантів (процес індивідуалізації особи). Відтак, на процес соціалізації особа має вплив і антикультура. Остання може формуватись під антикультурних чинників, тобто таких, які призодять до зниження бажання самореалізації та відповідно соціалізації взагалі.

Беручи до уваги онтологічний підхід до визначення понять «культури » і «антикультури», З. Орлова виділяє два типи таких явищ: індивідуальна та суспільна культура/антикультура. Відповідно автор дійшов висновку про виникнення двох концепцій: детермінації та ізоморфізму. Так, суть концепції детермінації не передбачає рівноправний двосторонній зв'язок суспільства і особистості в процесі їх існування і розвитку. На її думку, соціальний детермінізм розглядає процес формування особистості як просте усвідомлення людиною норм,

цінностей, стереотипів, пропонованих йому суспільством, знижуючи, тим самим активну роль людини в процесі формування та розвитку її самої та суспільства, взагалі. Культура і антикультура в даному випадку буде виступати лише результатом «розумно» або «нерозумно» влаштованого суспільства. Основним джерелом формування культури і антикультури в стає суспільство. Так, саме воно володіє визначеними нормами, передає їх особі і здійснює контроль за їх дотриманням. До речі, представником теорії соціальної детермінації був Е. Дюркгейм. Протилежна їй – це теорія біологічної детермінації. Основна суть якого полягає у тому, що соціальна поведінка особистості є підсумком цілого ряду психічних подій, що включають в себе потреби і бажання особистості, усвідомлені або несвідомі, багато з яких вступають в конфлікт з приписами суспільства, соціальними нормами. Такий підхід до проблеми взаємозв'язку особистості і суспільства приписує культурний початок особистості людській природі, а антикультурний – розладу між системою психічних імпульсів і системою соціальних норм. У системі взаємозв'язку особистості і суспільства, що має місце за концепцією біологічної детермінації, суспільство позбавляється активної ролі в процесі формування та розвитку особистості або ця роль зводиться до негативної. Культура (як і антикультура) є продуктом соціальним, формується в процесі соціалізації. Співвідносити природні явища і процеси з культурними або антикультурними неможливо. Природа – це не культура і не антикультура, і це не соціальне явище. Природа як детермінуюча підстава культури чи антикультури має значення тільки в тому випадку, якщо вона включена в соціальне життя, коли біологічна сторона людини сполучена з її соціальністю. Таким чином, соціалізація з точки зору культури — це процес обробки людини природної для її життєдіяльності в соціумі. Чи піде процес соціалізації по руслу культури чи по руслу антикультури залежить від мети і процесу виховання, тобто по суті від соціальних завдань і можливостей їх вирішення.

Стосовно другої концепції, концепції ізоморфізму, то основна її суть

у тому, що процес взаємодії суспільства і особистості в культурних і антикультурних аспектах відбувається на основі рівності. Встановити правильне співвідношення між суспільством і індивідуальним «я» людини можуть лише ті філософські системи, які здатні дати синтез універсалізму і індивідуалізму. Культура особистості ізоморфна культурі суспільства: між ними існує структурна рівність і елементна подібність. У процесі соціалізації, переходячи від потенційної людини до людини реальної, вступаючи в суспільство, люди виступають в якості об'єктів культури. Тобто, на даних етапах соціалізації: ідентифікації та індивідуалізації - основоположну роль в процесі культурного розвитку грає суспільство, передаючи індивіду найважливіший у нього (суспільства) набір елементів і систем, цінностей і антицінностей. Персоналізація (процес перетворення індивідуальності в особистість) припускає перехід людини з об'єкта в суб'єкт культури. Особистість, відтворюючи культуру, починає проявляти себе в діяльності як особистість культурна [115, с.61, 62].

Аналізуючи біологічну та соціальну сутності людини, не слід їх підміняти. Вітчизняні правники вважають, що соціальне буття не заперечує біологічне. Навпаки, біологічне в людському розвитку під впливом соціального трансформується на більш високий рівень розвитку. У соціальній діяльності людина змінює в собі біологічне, завдяки чому існує взаємозв'язок, взаємозумовленість і єдність біологічного та соціального. Тому, саме соціальна складова людини породила необхідність існування певних правил для нормального співжиття [47, с.184].

Становлення правової свідомості, її нормативної, регулятивної та аксіологічної складових є однією із форм соціалізації. Правова свідомість – це явище, так би мовити, внутрішнє, воно виявляє себе у думках суб'єкта, в тому, які він має знання про чинне право, як ставиться до нього та чи узгоджує із ним свою реальну поведінку. Безперечно, правова соціалізація має стосунок до правової свідомості. Понад те, *становлення правової свідомості можна розглядати в якості форми правової соціалізації, котра*

стосується інтелектуально-психічного розвитку учасника суспільних відносин.

Відтак, з огляду на тісний зв'язок правосвідомості та правової соціалізації, слід встановити яку ж роль відіграє правосвідомість у процесі правової соціалізації особи. При цьому, варто згадати дослідження відомого кримінолога М.М.Ісаєва, що на початку 20-х років вивчав фактори, які впливають на дотримання громадянами кримінально - правових заборон.(див. таблицю) Виявилось, що головними факторами утримання від кримінальних порушень були правові переконання і пов'язані з ними моральні принципи.

Таблиця

**Порівняльні дані щодо факторів, які впливають на дотримання
правових заборон**

Фактори	За Ісаєвим М.М.	Дані АПН і НЮАУ
Страх покарання	19,8	44,4
Совість не дозволяє і огида до проступку (переконання, що це принесе зло іншим людям)	59,6	52,7
Міркування, що впливають із поваги до закону (розуміння, що дані дії суперечать закону)	15,8	35,2

Проаналізувавши отримані результати можна говорити про те, що формування правосвідомості на підставі норм моралі призводить до «позитивної» соціалізації особи. І взагалі, правосвідомість виступає інструментом правової соціалізації особи, що ще раз підтверджує зв'язок цих двох правових явищ[142, с.234-235].

Відомо, що родоначальник вітчизняної психолінгвістики

Л. Виготський розглядав соціалізацію як перетворення інтерпсихічних явищ на внутрішньо психічні, що відбувається під час життя людини у суспільстві. Суб'єкт інтерналізує суспільний досвід. Л. Виготський характеризував когнітивний розвиток – перехід від найнижчих психічних функцій до вищих – в якості засвоєння певної культури індивідом. Із означених засновків впливає теза, що соціалізація тотожна інкультурації [144, с.38].

Однак принагідно слід зауважити, що існує також і традиція розмежування соціалізації та інкультурації, яка поширена в зарубіжній літературі вже тривалий час. Мід з цього приводу писав, що терміном «соціалізація» слід позначати процес засвоєння особою норм поведінки, спільних для усіх людей, тоді як інкультурація – засвоєння культури етносу, до котрої належить людина [193, с.184-188].

У цьому ж сенсі висловлюють свої ідеї російські дослідники В. Добренєков та О. Кравченко: «соціалізація означає навчання людини життю в сучасному суспільстві. В яку би країну вона не виїжджала на певний час чи назавжди, людина повинна мати елементарні уявлення про соціальну структуру і стратифікацію суспільства, розподіл людей за класами, способи заробітку грошей . Інкультурація означає засвоєння людиною традицій і норм поведінки в конкретній культурі. Культура у різних країнах більш специфічна ніж соціальна структура, до неї складніше адаптуватися, повноцінно включитися та призвичаїтись до неї» [55, с.65].

Тепер було б слушно запитати, наскільки означене вище поширене у загальній соціології співвідношення соціалізації та інкультурації можна пристосувати до відповідних їхніх аналогів у юриспруденції, правової соціалізації та правової інкультурації?

Загальне розмежування правової соціалізації відбувається на тій підставі, що далеко не всі уявлення про життя суспільства, котрі особа засвоює в процесі власної соціалізації, є культурними. До речі, також

далеко не всі явища культури мають безпосередній стосунок до соціальної стратифікації. Отже, між соціалізацією та інкультурацією можливий лише частковий перетин на поняттєвому рівні.

Тут ми, вочевидь, маємо справу із зумисним чітким визначенням соціалізації та інкультурації, що переслідує їх розмежування. Науковій раціональності завжди властива строгість думки та поняттєвої чіткості. Однак таким самим чином розмежувати правову соціалізацію та правову інкультурацію неможливо. З якою би формою правової соціалізації ми не мали справу – правовим вихованням чи правовою адаптацією, – завжди йдеться про *трансляцію правового досвіду чи правової культури*. Це так, оскільки в основі культури взагалі та правової, зокрема, лежить досвід [28, с.318, 319].

Втім, як ми стверджували вище, правова соціалізація передбачає також ріст індивідуальної правосвідомості людини, її юридичного мислення. *Таку форму правової соціалізації неможливо було б назвати правовою інкультурацією.*

Визначення суб'єкта і об'єкта правової соціалізації. У першому розділі ми відзначали, що соціологи тривалий час дебатують з приводу структури процесу соціалізації, та, можливо, найбільше стосовно того, кого вважати суб'єктом соціалізації, а що її об'єктом.

Не дивно, що в юриспруденції тривалий час спостерігається схожа конкуренція поглядів. До першої групи ми умовно віднесли тих дослідників, котрі в якості суб'єкта соціалізації розглядають суспільство, а в якості об'єкта – особу (Н. Арутюнян, О. Здравомислова, Ш. Курильські-Овжієн, С. Римаренко [83, с.11; 98, с. 975]). Міркування дослідників зводиться до того, що, оскільки правова соціалізація являє собою входження особи до системи суспільно-правових відносин, залучення її до наявних форм діяльності, то таке входження здійснюється за допомогою інститутів та агентів правової соціалізації, за посередництвом котрих суспільство формує в особи певні якості, які їй необхідні для подальшого

побутування у даному суспільстві. Цей підхід може бути кваліфікований як класичний чи традиційний у зв'язку з тим, що, по-перше, історично він був першим і, по-друге, він слугував своєрідною антитезою для багатьох інших підходів цього типу.

Як видається, представники означеного підходу цілковито ототожнюють правову соціалізацію та правове виховання. При цьому суспільство відіграє роль вихователя, а особа – учня. Цей погляд зрозумілий, однак, як видається, надто спрощений.

Характерною властивістю об'єкта є його пасивність, несамостійність. Між тим, для нас очевидно, що індивід у процесі правової соціалізації відіграє функцію не пасивного спостерігача, а радше *активного інтерпретатора правової дійсності*. При цьому, чим повніше, більш послідовно суб'єктові вдається інтерпретувати цю дійсність, тим на вищому щаблі правової соціалізації він перебуває. В цьому контексті герменевтики не дарма стверджують, що «завдання [інтерпретації] завжди полягає в тому, щоб, будуючи концентричні кола, розширювати єдність смислу, що ми розуміємо. Взаємопорозуміння частини і цілого – кожного разу критерій правильності розуміння. Якщо такого взаємопорозуміння не виникає, значить, розуміння не відбулося» [28, с.72].

Представники другого підходу, котрий ми умовно могли б назвати індивідуалістичним, дотримуються протилежної точки зору і розглядають в якості суб'єкта правової соціалізації індивіда, а не суспільство [32, с.235; 117, с. 33; 145, с.122]. Тут припускається, що саме індивід є рушійною силою правової соціалізації. Дозволимо собі сформулювати цю думку в наступний спосіб: суспільство виступає для індивіда чи то джерелом можливостей, чи то майданчиком для його власних ігор – суспільство залишається пасивним учасником соціалізації.

Нарешті третій підхід до співвідношення об'єкта та суб'єкта правової соціалізації можна було б кваліфікувати як синтетичний чи примірний [59, с.140; 81, с. 102; 37, с.3].

На думку представників третього підходу, суб'єкт не позбавлений правової активності, як і суспільство. Обидва вони мають рушії впливу один на одного та засоби для самостійної гри. Ця позиція видається нам цілком слушною і на її обґрунтування можна знайти ще не один переконливий аргумент.

Правову соціалізацію можна розглядати як своєрідний діалог між суспільством та індивідом. Слово «діалог» є в даному випадку не випадковим. Традиційна теорія правової соціалізації зображує цей процес як авторитарне навчання: соціалізація як прислухання до монологу суспільства. За таких умов індивід розглядає суспільство як об'єкт, а його норми – як дещо, що слід брати до уваги. При цьому норми суспільства і головним чином юридичні норми сприймаються як об'єктивний чи умовно навіть стихійний чинник.

У філософській герменевтиці аналогом такого досвіду є так зване «знання людей». Повторімося, суспільство для індивіда – це об'єкт, так само, як і індивід для суспільства. Вони не знаходять між собою спільної мови, використовуючи замість засобів взаємопорозуміння «об'єктивуюче пізнання» одне одного (термін К.-О. Апеля).

Про вплив людини на суспільство і відповідно суспільства на людину у своєму дослідженні аналізує О. Грищук. При цьому вона зазначає, що окрема людина впливає на суспільство, а суспільство впливає на неї. Однак у цих взаємовідносинах немає рівноправності, оскільки ще засновник соціологізму Е. Дюркгейм виділив принцип, згідно з яким цілісним є не індивід («соціальна річ»), а суспільство. Тому, соціальний статус досягається людиною в процесі входження в сукупну людську діяльність і втрачається, як тільки людина з неї виключається. Відтак, соціальна людина є абсолютно зобов'язаною і водночас абсолютно вільною, яка неухильно виконує соціальні норми і ролі. При цьому, на її погляд соціалізація є своєрідним синтезом всіх можливих видів соціального виміру [47, с.170].

У контексті наведених підходів, варто звернути увагу позицію Є. Ніколаєвої. Вона зазначає, що у процесі соціалізації суспільні цінності інтегруються у вигляді індивідуальних установок, тому неможливо ігнорувати спочатку імперативну спрямованість соціалізації. Відповідно чітка цільова орієнтованість соціальних інститутів і всієї системи механізмів ціннісно-нормативної трансляції в рамках процесу соціалізації не може сприйматися в якості якоїсь репресивної ознаки. Визнання в особистості особистість з боку суспільства пов'язане з посвідченням в ньому носія цінностей [107, с.274].

Втім, справжня правова соціалізація повинна відбуватися у формі діалогу. Наслідки діалогу мають обов'язковий характер для комунікантів, адже передбачають взаємообмін смисловими претензіями. Правова соціалізація, яка відбувається у формі діалогу, має обов'язковий характер для особи: « «Слухатися когось» зовсім не означає просто виконувати його волю. У такому випадку ми говоримо про «сліпий послух». Таким чином, відкритість назустріч іншим включає в себе визнання того, що я повинен зважати на щось в мені самому, навіть якщо б не було нікого, хто вимагав би від мене прийняти це щось в розрахунок» [27, с.424, 425]. Напевно, краще і не скажеш. Розуміння зв'язує навіть тоді, коли нема нікого, хто би міг це проконтролювати ззовні.

Правова соціалізація: сучасні підходи до визначення. Ми зауважували, що проблемам соціалізації і правової соціалізації загалом присвячено чимало уваги. Як і у випадку з більшістю багатогранних проблем, увага дослідників не призводить до уніфікації уявлень і понять, а радше до все прогресуючої диверсифікації. Це простежується вже на рівні визначень правової соціалізації.

Р. Козубовський стверджує, що правову соціалізацію можна розглядати як процес правового розвитку людини, в результаті якого відбувається активне засвоєння нею соціальних і правових цінностей, на основі яких формується усвідомлена система соціально-правових і

психологічно-правових антитюдів, які визначають поведінку індивіда в даному соціальному і правовому просторі. І далі автор продовжує: «Правова соціалізація – це процес, який включає в себе засвоєння індивідом соціально-правового досвіду через соціальне середовище, активне відтворення ним соціально-правових зв'язків і відносин в процесі його діяльності» [70].

Видається, означене визначення вдало фіксує одну істотну властивість правової соціалізації: ми маємо на увазі оволодіння соціальним досвідом. Однак звідси цілком закономірно впливає і друге питання: що вважати таким досвідом? Ми звернемось до розгляду цього питання дещо пізніше, а поки що зосередимо увагу на інших сучасних інтерпретаціях поняття правової соціалізації.

І. Коваленко визначає правову соціалізацію як «перманентний процес залучення людини до правовідносин, формування в неї правосвідомості та правомірної поведінки» [67]. Прикметним видається нам така ознака правової соціалізації, як перманентність. В ній, до речі, прихована серйозна наукова проблема. Направду, чи можна уявити собі, що правова соціалізація, являючи собою процес-рух-становлення, може раптово перерватися? Яке явище могло би послугувати цією своєрідною «точкою біфуркації»? Можливо, досягнення повноліття, чи то отримання диплома про загальну середню чи вищу освіту? Сумніваємося, що це так.

Розглядаючи правову соціалізацію в аспекті визначення її істотних властивостей, до останніх можна віднести і соціальну активність особистості, що, беззаперечно, прямо впливає на правову соціалізацію індивіда. Традиційно, в літературі немає єдиної точки зору щодо визначення поняття «соціальна активність». Так, під соціальною активністю розуміють конструктивну участь в суспільних акціях з метою принесення користі іншим людям, примноженні суспільних благ чи боротьби за розвиток суспільства, що є результатом добровільно взятих на

себе обов'язків [184]. Відмінної позиції дотримується Й. Дращкевіч, розглядаючи соціальну активність як участь членів певної групи в діяльності, що виходить поза обов'язки, пов'язані з виконанням професійної ролі і ролі в родині, яка не оплачується і скерована на підтримання суспільних цінностей цією групою [180, с.226-244]. Виходячи з цього, соціальна активність здійснюється також і спільною дією членів групи для досягнення спільної мети. Соціальна активність розглядається також як зв'язок особистості із соціумом [114, с.159]. При цьому особистість, вступаючи у контакт із соціумом, тобто відбувається взаємний процес соціалізації, вже виступає суб'єктом суспільних відносин.

Вітчизняні дослідники розглядають соціальну активність як характеристику особи. Тому, говорячи про соціальну активність як характеристику особи не можливо не зауважити, що соціальна активність особи впливає на її процес соціалізації, в тому числі правової, та визначає її рівень правосвідомості та правової культури, що також пов'язано із правовою соціалізацією особистості. Відтак, соціальна активність — це психологічна характеристика особистості, що виражає міру її залучення в життєдіяльність суспільства та виявляється в діях, скерованих на досягнення інтересів та цілей людини. Вона виступає найбільш загальною характеристикою особистості, яка реалізується у соціальній поведінці (здійснюється як усвідомлено, так і імпульсивно) та у соціальній діяльності (здійснюється цілеспрямовано або ж за більш чи менш чітко побудованим планом) [44, с.171-181].

Про багатоаспектність соціальної активності свідчить її численні види. Зокрема, в науковій літературі згадується конструктивна та деструктивна, конформістська та самостійна, позитивна та негативна, активність під діє зовнішніх факторів чи внутрішніх, інструментальна та емоційна та інші. Прикладом інструментальної соціальної активності може бути здобуття вищої освіти чи написання наукової роботи з метою здобуття наукового ступеня. Тобто це буде активні дії особи, які

спрямованні на досягнення певної цілі, результату. При цьому емоційна соціальна активність передбачає більше психологічно-чуттєвий аспект. Зокрема, прикладом останньої є соціальна активність особи заради гордості чи поваги. Так, С. Грабовська та С. Чолій вивчаючи соціальну активність в процесі соціалізації особистості, зазначають, що соціальна активність може скеровуватись відповідними мотивами, стимулами. Стимули, як відомо, перебувають в континуумі «заохочення» – «покарання», тому, люди можуть демонструвати соціальну активність зі страху покарання або бажаючи отримати заохочення, позитивні «підкріплення». Така соціальна активність буде тривати доти, доки діє стимул. Соціальна активність, що є результатом дії внутрішньої мотивації особистості тривка, потужна, має значну вагу для особистості, глибоко нею переживається, оскільки стосується її потреб, інтересів, цінностей, переконань, ідеалів [44, с.171-181].

Вивчаючи соціальну активність як одну із властивостей правової соціалізації, слід звернути увагу на якісні показники першої. До таких прийнято відносити рівень соціальної активності. Наприклад, М. Левицька, польський соціолог, досліджуючи рівні соціальної активності, зазначає, що її межами є мінімуму чи максимум (пасивність-активність). При цьому, зауважує, що найвищий рівень соціальної активності спостерігається в суспільствах, які характеризуються високим рівнем економічного розвитку, а також чіткими індивідуалістичними системами цінностей. На її думку, особистості є більше притаманний (природній) стан пасивності, а ніж соціальної активності. До чинників, які її спричиняють, М. Левицька відносить:

- психологічні чинники – особисті риси, як є мотивацією активності особи;
- макроструктурні - особливості суспільства, що визначають активність особистості у певних ситуаціях;

– чинники, пов’язані з культурними, суспільними чи політичними традиціями певного середовища [191, с.381-395].

На думку Ю. Золотарьової, соціальна активність особистості — це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв’язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб’єкта суспільних відносин. Вона виражається не лише усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб’єкта. Для соціальної активності притаманне сильне та стає прагнення впливати на соціальні процеси, дієва участь у суспільних справах. Проте, існує й явище, яке перешкоджає розвитку соціальної активності особистості. В літературі це явище прийнято йменувати як «соціальне виключення» (social exclusion). Наприклад, це можуть бути такі життєві ситуації як тривале безробіття, некваліфікована праця та статус емігрантів, що в принципі не залежить від соціально-промислового розвитку конкретної держави. Основу концепції соціального виключення становлять три парадигми.

Парадигма солідарності розглядає соціальне виключення як розрив соціальних зв’язків, відсутність взаємовідносин між індивідом та суспільством, тобто розглядається, з яких соціальних інститутів виключаються індивіди та групи. Соціальне виключення — це загроза моральній спільності та системі цінностей, що становлять основу соціального ладу.

Парадигма спеціалізації трактує соціальне виключення як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод.

Парадигма монополії уявляє суспільство як ієрархічну структуру з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають

ресурси, солідаризуючись всередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, культури, послуг і та ін.

Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність — це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зубожіння, а також його масштаби.

Існують різні методологічні підходи до дослідження соціальної виключеності — груповий, інституційний та правовий. Правовий підхід концентрує увагу на реалізації прав, що впливають на добробут та забезпечення засобів існування, на соціальних гарантіях та стандартах, тобто на комплексі соціальних прав у суспільстві [141, с.65,66].

Втім, як нам видається, погляд на правову соціалізацію як на перманентний процес також пов'язаний з певними серйозними ускладненнями і суперечностями. Дійсно, народна мудрість вчить нас, що нема межі досконалості: «Не вчися розуму до старості, але до смерті». Слід згадати і те, що в суспільстві нема жодної людини, свідомість якої відбивала би все позитивне право держави, значить, процес правової соціалізації будь-кого ніколи не може бути завершений (тим паче, що позитивне право постійно оновлюється, зумовлюючи потребу все нової та нової адаптації).

Але ці міркування могли би бути слухними, якби ми визнали той, як видається, сумнівний засновок, що повна правова соціалізованість передбачає й повне відбиття позитивного права у свідомості людини. З точки зору старої метафізичної раціональності це виглядає саме таким чином. Однак новітня філософія (Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер, Ж. Дерріда та ін.) вчить нас не вимагати від людини більшого, ніж та в змозі дати.

Казати, що нема цілковито соціалізованої з юридичного боку людини з тієї підстави, що людський розум не може охопити позитивне право держави, значить, стверджувати дещо дивне. Правова соціалізація повинна

мати початок і кінець.

Дозволимо собі запропонувати, що означене наукове ускладнення могло б зникнути саме собою, якщо ми розмежуємо загальну та спеціальну правову соціалізацію. Загальна, яку ми будемо аналізувати детальніше дещо пізніше, закінчується там, де особа оволодіває, простіше кажучи, своїм загальним правовим статусом. Це дозволяє їй використовувати правові засоби на достатньому рівні, необхідному для її існування і розвитку як суб'єкта суспільства. Між тим, слід погодитись, що суспільство не стоїть на місці, у зв'язку з чим навіть настільки стабільне явище, як загальний правовий статус, може зазнавати певних змін (приміром, тут ми могли б згадати зміну загального правового статусу наших громадян, котра була зумовлена набуттям Україною незалежності, та спровоковані цією обставиною трансформаційні процеси у вітчизняному фундаментальному законодавстві: оці процеси в сукупності й спричинили потребу у частковій правовій соціалізації/адаптації до нових суспільно правових умов).

Однак за відсутності таких екстраординарних подій процес загальної правової соціалізації здебільшого припиняється із досягненням особою повноліття: небезпідставно вважається, що саме з цього віку можна «підвести ризик»: особа вже набула достатнього рівня знань і розумових здібностей, котрі дозволяють їй використовувати її загальні правові можливості, реалізувати загальний правовий статус.

Разом з тим, спеціальний правовий статус особи більш підвладний змінам. Тому і спеціальна правова соціалізація відбувається не тільки частіше, але й інтенсивніше, викликаючи потребу адаптації до нових умов у певних сферах суспільного життя.

Слід також враховувати, що певні сфери життєдіяльності, зазвичай, все ж пов'язані саме зі стабільним правовим регулюванням. Тому, як видається, перманентність – це дещо гіперболізований епітет навіть для спеціальної правової соціалізації. Радше правова соціалізація відбувається

більш інтенсивно тоді, коли особа оволодіває власною специфічною роллю у суспільстві чи його певній соціальній групі. За відсутності змін, коли людина вже достатньо опанувала свою конкретну функцію/роль, правова соціалізація припиняється.

Таким чином, ми можемо дійти висновку про те, що правова соціалізація характеризується не перманентністю, але *потенційною незавершеністю*: за наявності певних змін у правовому житті суспільства чи його групі, чи у зв'язку з долученням людини до нової для неї ролі у суспільстві, процес правової соціалізації може розпочинатись ізнов.

П. Самігін визначає правову соціалізацію як складовий компонент загального процесу соціалізації, що передбачає освоєння індивідом правових норм і принципів, набуття їм навичок регулювання своєї поведінки на основі правових приписів. При цьому особистість вступає у взаємодію з правовими інститутами суспільства, оволодіває навичками діяльності в юридичному середовищі в рамках тієї чи іншої соціальної ролі та в інтересах досягнення бажаної мети [134].

У наведеному контексті акцент поставлений вже на вироблення особою певних навичок поведінки. Це інша важлива сторона правової соціалізації. Ми можемо говорити, що особа має високий чи низький рівень правової культури, а правова соціалізація відбулася чи ні, виходячи з зовнішніх проявів її поведінки. Понад те, внутрішня оцінка особою її власної правової культури, якщо прислухатись до Ч. Кулі, залежить від позицій значимих інших, котрі та перша приймає і котрі відіграють роль «соціального дзеркала».

У літературі висловлювалася думка, що правову соціалізацію можна розглядати в якості «суспільної, зокрема правової, практики. Це виявляється у тих способах, якими людство за допомогою своєї предметної діяльності визначає форми власного існування, тобто соціалізація є опосередкованим інструментом культури, яка у свою чергу постає як певний тип людської діяльності, як вираження індивідуальних начал,

спроєктованих у культурний простір [54, с.237].

Певна річ, практика складає підмурки соціалізації. Взагалі кажучи, практика є фундаментальною основою правового регулювання на різних рівнях, починаючи від юридичної норми: «У тих випадках, коли в суспільстві ще не склалася стабільна одноманітна практика дотримання норми (а остання допускає певну смислову (змістовну) багатозначність), то звідки суб'єкт може достеменно знати, яке саме право чи обов'язок він має? На момент, коли він на свій страх і ризик дотримується (а точніше, – вважає, що дотримується) правил, ще не склався образ нормальної правомірної поведінки, а отже, можна сказати, не склалася й сама норма» [35, с.43]. Правова соціалізація базується й на інших видах практики, ідеться про практику виховання та практику правової адаптації.

Так чи інакше, правова соціалізація являє собою цілеспрямовану діяльність, а тому нічим іншим, окрім як практикою, бути не може та й не повинна розглядатися інакше.

На думку О. Дзьобаня та Є. Мануйлова, зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння останньою:

- а) юридичної мови соціальної спільноти;
- б) відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі;
- в) форм раціональності й почуттів;
- г) прийнятих нею правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо [53, с.410].

Такий погляд на правову соціалізацію вирізняється прогресивністю. Приємно стверджувати в запропонованому пасажі конструкти «лінгвістичного повороту» філософії. Нарешті його транслявання торкнулося й проблем правової соціалізації, адже тривалий час мовний бік цього питання залишався, так би мовити, у тіні, зважаючи на його неабияку важливість.

Разом з тим, дослідники, здається, обмежились лише постановкою

проблеми. Мало сказати, що правова соціалізація являє собою засвоєння мови юридичної спільноти. Тут потрібні пояснення принаймні у наступних напрямках: що собою являє мова юридичної спільноти, та чому, власне, їй потрібно вчитися? як протікає процес цього засвоєння та наскільки тут є виправданою аналогія з живими мовами народів світу?

Але й ці питання є лише «верхівкою айсбергу» велетенської проблеми філософії права щодо ролі юридичної мови у правовому регулюванні. Певна річ, предмет нашого дослідження перетинається з цим питанням лише частково, тому дозволимо сказати собі в означеному напрямі лише кілька слів.

Правова соціалізація в обох її формах (правове виховання та правова адаптація) являє собою набір певних суспільних практик, відповідно, правового навчання та інтеріоризації правового досвіду. Мова опосередковує обидві ці суспільні практики. Важливо відзначити, що мова є не просто одним зі способів трансляції правових знань, адже існують й інші (зокрема, як показано С. Бігуном, засобами правової соціалізації можуть слугувати навіть фільми, сюжети котрих дотичні до правової проблематики [15]).

М. Козюбра вважає, що правова соціалізація – це певна сукупність правових впливів (як цілеспрямованих, так і певною мірою стихійних), що впливають на формування індивідуальної правосвідомості.

Слід почасти погодитись із запропонованим твердженням. Правова соціалізація передбачає зростання правової культури та правової свідомості особи. У цьому розумінні можна стверджувати, що вона пов'язана впливом. Однак цілковито ототожнювати соціалізацію із правовим впливом, як видається, необґрунтовано. Вплив на правову свідомість може відбуватися, умовно кажучи, у двох напрямках: позитивному та негативному. Певна річ, коли особа під впливом несприятливих сімейних обставин та з огляду на деякі інші негаразди схиляється до девіантної поведінки, відбувається не соціалізація, а

десоціалізація. *Іншими словами, між правовою соціалізацією та правовим впливом на поняттєвому рівні скоріш за все існує часткове перетинання за обсягом.*

Л. Ауверт визначав правову соціалізацію як систему, що складається із об'єктивних умов життєдіяльності, стану правопорядку і правової культури, які формують соціально-правову позицію особистості, а також – самої людини з властивими їй специфічними соціальними і соціально-психологічними якостями [8, с.4].

Таке визначення правової соціалізації видається нам надмірно широким та водночас непослідовним. По-перше, чому це правова соціалізація являє собою систему? Так, новітній філософський словник визначає систему як об'єднання деякої різноманітності в єдине і разом з тим чітко сегментоване ціле, елементи котрого займають певні закріплені за ними місця [159, с.406]. В цьому контексті буде закономірним питання, чи дійсно правова соціалізація являє собою системне явище?

Із досвіду філософії ХХ ст. і, можливо, у першу чергу завдяки Е. Гуссерлю, стало відомо, що «системотворче мислення» спотворює дійсність. Простіше кажучи, система створюється у свідомості дослідника, після чого буття нібито «втискається» в заздалегідь створену для неї «системну форму». При цьому байдуже, чи буттю у дійсності така форма годиться: «Цієї небезпеки, – пишуть Г. Шмідт та Г. Шишкофф, – не уникали такі мислителі, як Кант, Гегель, а також Маркс. Справедливим буде зауваження, що найбільш цінним у філософії великих творців систем є те, що не укладається в їхні системи» [159, с.407].

Таким чином, перед нами серйозне питання: чи в дійсності правова соціалізація являє собою систему, єдине упорядковане ціле, елементам котрого властиве взаємне розташування, структура та сталі зв'язки між елементами? Як видається, відповідь на означене питання повинна була б бути негативною. Якби правова соціалізація являла собою систему, вона би набула цілком контрольованого характеру. Між тим, здається, ніхто не

стверджує, що процес правової соціалізації є цілковито контрольованим. Радше навпаки, контрольовані елементи, приміром, правове виховання, перетинаються із неконтрольованими, до котрих відносять стихійну правову соціалізацію.

Таким чином, ми цілком можемо дійти, як видається, досить виваженого висновку про те, що елементи передбачуваності у правовій соціалізації не виключають елементів випадковості та стихійності. Разом з тим, розглядати правову соціалізацію у цілому як систему неправомірно. Це, втім, не заперечує того факту, що окремим її елементам притаманні ознаки системності.

С. Боботов, О. Жалінський та Р. Жеругов розглядають правову соціалізацію особистості як процес формування, правової культури, зразків правомірної поведінки членів суспільства [150, с.149].

Такий погляд на правову соціалізацію має очевидні підстави. Наприклад, у повсякденному житті ми, зазвичай, називаємо освіченою людиною ту, котра поводить ся як освічена людина. Іншими словами, наші міркування про психічний світ інших зумовлені їхньою поведінкою, котра дається нам в емпіричному досвіді.

Однак хіба це означає, що тоді ми змушені звести правову соціалізацію до формування певних зразків поведінки? Вчинивши в такий спосіб, ми, напевно, припустилися б тої самої помилки, котрої свого часу припускалися й біхевіористи, ототожнивши явища психіки із зовнішніми їхніми проявами у поведінці.

Тоді все виглядає так, наче би соціалізація є своєрідним суспільним «тренуванням», людина – твариною, чия свідомість є *tabula rasa* і спрямована лише на відтворення певних зразків поведінки. Але, як видається, ці висновки не узгоджуються і з здоровим глуздом.

Дійсно, у результаті правової соціалізації людина набуває певного рівня правової культури, про який ми судимо з огляду на її поведінку. Однак це не означає, що правова соціалізація і є процесом формування цих

зразків. Суспільний досвід, котрого людина набуває під час знайомства з правовими явищами, переломлюється крізь свідомість суб'єкта і вже таким способом відтворюється у способах її поведінки в суспільстві. Цим процес правової соціалізації відрізняється від вироблення певних навичок поведінки: перший являє собою осмислений процес, осердям якого є свідомість людини.

Цю особливість розуміють В. Абрамова та В. Швачка, котрі справедливо зазначають, що для правової соціалізації, як і соціалізації в цілому, характерним є «не механічне відображення у свідомості особи зовнішніх факторів впливу, а поєднання зовнішнього впливу та внутрішньої розумової діяльності самої особи. У цьому процесі зовнішнє, пройшовши через суб'єктивність особи, опановується, опрацьовується, засвоюється, застосовується і використовується нею у практичній діяльності» [1, с.10].

В. Кудрявцев і В. Казимірчук дають наступне визначення правової соціалізації: «Правова соціалізація означає все більш повне усвідомлення людиною, громадянином своєї соціальної ролі, місця в соціальній структурі суспільства, вироблення самосвідомості, все більш широке включення в соціально-правові відносини, наповнені їх особистісним змістом» [81, с.105]. Дозволимо собі зауважити, що в означеному аспекті йдеться про явища, котрі є сателітами правової соціалізації, однак не визначають її саму. Не зовсім зрозуміло, як правові відносини (вони ж за визначенням ідеологічні!) можна наповнювати особистим змістом. Додамо також, що все більш широке включення в соціально-правові відносини не означає, що соціалізація відбувається взагалі: широта, обсяг відносин є лише кількісним показником, у той час як соціалізація радше дотична до якісних ознак.

Означені вище визначення, як бачимо, містять вади на різних рівнях. Особливо прикметно, на нашу думку, те, що дослідники, визнаючи різнобічний процес правової соціалізації, при формулюванні цих дефініцій

почасти не враховують, у чому, власне, проявляє себе ця багатогранність. Якщо правова соціалізація являє собою складне, багаторівневе явище, то і дефініція повинна фіксувати таку багаторівневність. Все це налаштовує на думку, що визначення правової соціалізації слід здійснювати в інтегративному, синтетичному ключі.

У цьому руслі розгортаються думки деяких вітчизняних та зарубіжних дослідників. Як вказує Т. Муслумова, правова соціалізація – це включення особистості в правові відносини, набуття певних правових знань, переконань і навичок, здатність реалізувати їх у своїй повсякденній діяльності, в стосунках з іншими людьми [103, с.89]. Правова соціалізація особистості у функціональному плані включає такі основні компоненти: як засвоєння знань, перетворення правових знань у внутрішні переконання, вироблення здатності відстоювати свої погляди, реалізація знань і переконань у практичній діяльності [103, с.191, 192].

Підсумовуючи вищезазначені позиції, правова соціалізація розглядається як явище, що має внутрішню структуру. Тому, можна виокремити такі основні виміри правової соціалізації, як:

а) соціальний (правова соціалізація — це перш за все спосіб інтеграції людини у суспільні відносини взагалі та юридичні зокрема);

б) епістемологічний (правова соціалізація неможлива без набуття особою певного рівня правових знань);

в) психологічний (правова соціалізація пов'язана із виробленням переконань та навичок);

г) комунікативно-діяльнісний (правова соціалізація спрямована на повсякденну діяльність людини, передбачає набуття певної комунікативної компетентності).

Т. Муслумова цілком справедливо зазначає, що процес соціалізації надзвичайно суперечливий. Дійсно, суспільство розділене на багатих і бідних, еліту і так зване соціальне «дно». Це, своєю чергою, розділяє культуру, розхитує усталені віками культурні норми. Суперечливість

соціалізації пов'язана з утворенням різних субкультур, в суспільстві поряд з певними уявленнями, позиціями і цінностями, що поділяються більшістю його членів, одночасно існують інші системи норм і цінностей, специфічні для кожної соціальної групи. Таким чином, особистість знаходиться у сфері суперечливих норм і цінностей [103, с.190].

У цьому ж контексті, але досить своєрідно, розглядає правову соціалізацію С. Хмелевський, а саме: як багатогранний, складний процес опосередкованої взаємодії людини з правовою культурою, правовими цінностями, інститутами та нормами суспільства, що знаходяться на певному рівні правового розвитку. У ході такої взаємодії, стверджує автор, людина поступово оволодіває навичками оперування правовими категоріями і поняттями, самостійного орієнтування і дії в юридичному середовищі в рамках тієї чи іншої соціальної ролі та в інтересах досягнення бажаної мети (мобілізації можливостей права в інтересах власного розвитку), включаючи самостійний вплив на середовище з метою її перетворення [165, с.20].

У літературі, як правило, зауважують, що становлення особистості відбувається передусім у таких сферах, як діяльність, спілкування та самосвідомість. Ці сфери цілком властиві й правовій соціалізації [75, с.23].

У процесі соціалізації людина поступово розширює «каталог» своїх діяльностей, опановуючи все нові й нові її різновиди [88, с.97]. За посередництвом соціалізації людина отримує можливість опановувати бажані їй ролі у суспільстві. При цьому поступово одна з таких ролей стає для неї основною, а інші – наче обертаються довкола першої.

До всього, правова соціалізація – навіть не просто опанування певної ролі у правовідносинах (продавця, виборця чи позивача). Вона також сприяє розгортанню духовного світу людини, адже право – не просто номенклатура правил поведінки, але вимір життєдіяльності людини в суспільстві.

Досліджуючи таке явище як «правова соціалізація», ми стикаємось з численними підходами та різноманітними інтерпретаціями, дефініціями цього явища. Це все свідчить, безумовно, про його багатогранність. Заслуговує уваги в даній ситуації позиція В. Швачки про умовний поділ визначень правової соціалізації на три підходи. Так, у своєму дослідженні автор дійшла висновку про те, що представниками (О.М. Здравомислова, Ш. Курильські-Овжієн, С.Ю. Римаренко) першого підходу під соціалізацією розуміє входження особи до системи суспільно-правових відносин, залучення її до існуючих форм діяльності. Так суб'єктом соціалізації розглядається суспільство, а в якості об'єкта індивід. З такої точки зору, правова соціалізація – це виховання у особи поваги до закону, покірності з метою досягнення особою конформізму по відношенню до правової системи суспільства, тобто повна інтеграція особи у пануючу правову систему суспільства. Даний підхід характеризується повним ігноруванням індивідуальності особи та її природної активності. Відповідно до другого підходу, представниками якого є В.В. Головченко, І.В. Патерило, Л.І. Спиридонов, в якості суб'єкта правової соціалізації розглядається не суспільство, а індивіда. На їх думку, в процесі правової соціалізації індивід засвоює і набуває певних якостей, за допомогою яких він пристосовується до існуючих умов правової дійсності. Таким чином, суб'єктом, тобто активною стороною правової соціалізації в даному випадку є індивід, який мобілізує можливості права і використовує їх з метою зміни оточуючого середовища. І останній, третій підхід, є компромісним і його представники (В.В. Копейчиков, В.М. Кудрявцев, В.П. Казимирчук, Н.М. Оніщенко) стверджують, що правова соціалізація – є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Індивід виступає одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. Незважаючи на те, що правова соціалізація зовнішньо впливає на формування світогляду індивіда, він же сам як активний суб'єкт соціалізації може обирати для себе основні напрямки даного процесу. В процесі

правової соціалізації особа вибірково сприймає зовнішні умови впливу. Таким чином, зовнішні (об'єктивні) умови визначають поведінку людини лише в тій мірі, в якій співвідносяться з внутрішніми (суб'єктивними) умовами, що склалися в результаті всього процесу правової соціалізації. У ході такого дослідження, автор доходить слушного висновку про процес правової соціалізації, зазначаючи, що для правової соціалізації, як і соціалізації в цілому характерним є не механічне відображення у свідомості особи зовнішніх факторів впливу, а поєднання зовнішнього впливу та внутрішньої розумової діяльності самої особи. В процесі якого зовнішнє, пройшовши через суб'єктивність особи, опановується, опрацьовується, засвоюється, застосовується і використовується нею у практичній діяльності.

Безсумнівну, з цим не можливо не погодитись. Правова соціалізація виражається не лише у сприйнятті зовнішніх факторів, а й у формуванні в індивіда власного правового світогляду, розуміння цінностей права та свідчить про існування особистого праворозуміння [171, с.8, 9]. При цьому особа, яка соціалізується не повинна втрачати свою індивідуальність. Так, у процесі розвитку людина стає частиною соціуму і усвідомлює необхідність задоволення соціальних потреб та інтересів, керуючись певними цінностями та правилами поведінки. Відбувається соціалізація людини, тобто процес, завдяки якому людиною засвоюються норми її групи таким чином, що через формування власного "Я", проявляється унікальність даного індивіда як особи [47, с.182].

У соціалізації виділяють такі відносно самостійні сторони, як *змістовна і функціональна*. Змістовна сторона визначає, які особистісні надбання формуються в процесі соціалізації, а функціональна – як та під впливом яких механізмів відбувається це формування [103, с.191]. Іншими словами соціалізація особи передбачає освоєння нею суспільного досвіду, взаємодії із суспільством. Саме у тому, В. Астахова виділяє у змісті процесу соціалізації два структурні елементи: соціальну адаптацію та

інтеріоризацію. Процес адаптації означає пристосування людини до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які виступають як середовище її життєдіяльності. Відповідно, інтеріоризація розглядається як процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини. Характер перетворення соціальних норм, цінностей та інших компонентів навколишнього середовища на внутрішнє «Я» зумовлений структурою кожної конкретної особистості, яка сформована попереднім досвідом. Особистість не розчиняється у середовищі, а ставиться до нього активно, маючи певну автономність. Взаємодія соціальної системи й особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу не тільки з боку соціальних систем на соціальні якості індивідів, а й навпаки — особистість може впливати на зміну соціальної системи, виступаючи як суб'єкт соціальної взаємодії. Перше розглядається як механізм соціалізації, друге — як механізм зміни соціальної системи. Можна сказати, що при соціальній адаптації поведінка особистості значною мірою регулюється немовби «зовні» [141, с.61].

Виокремлення цих сторін видається нам досить конструктивним. На змістовному рівні процес правової соціалізації аналізується через призму таких явищ, як правова свідомість особистості та її правова культура. На функціональному – через правове виховання та правову адаптацію чи інтеріоризацію правового досвіду.

Узагальнюючи класичні і сучасні погляди щодо поняття правової соціалізації, можна сказати наступне. У літературі здебільшого не проводиться розмежування між правовою свідомістю та правовою культурою. Цією обставиною зумовлений той факт, що в межах соціалізації не прийнято окремо вивчати становлення правосвідомості людини та її правової інкультурації. Між тим, як було показано раніше, правова свідомість пов'язана не тільки із відображенням правових явищ,

але і зі здійсненням певних мисленнєвих операцій. Водночас правова інкультурація в найзагальнішому вигляді може бути визначена в якості засвоєння правового досвіду суспільства.

Особливо міцні позиції у дослідженнях правової соціалізації продовжує втримувати біхевіоризм. Підтвердженням цього є та обставина, що правову соціалізацію нерідко розглядають як процес засвоєння та відтворення певних зразків (патернів) поведінки.

Слід звернути увагу і на ту обставину, що у низці досліджень з питань правової соціалізації домінує уявлення про її перманентний характер, хоча перманентність є ознакою не усіх її різновидів.

Насамкінець можна відзначити, що на проблематику правової соціалізації порівняно незначно вплинули новітні соціологічні течії, до котрих можна перш за все віднести теорію атитюдів чи диспозицій, а також символічний інтеракціонізм. Між тим, як ми переконані, осмислення правової соціалізації неможливе без уваги до цих концепцій. Тому нижче спробуємо проілюструвати, як новітні концепції правової соціалізації здатні збагатити досліджувану проблематику.

Правова соціалізація як процес формування правових диспозицій. Ні, не маємо на увазі диспозицію в якості структурного елемента юридичної норми. Нижче йтиметься про диспозицію як про схильність діяти певним чином у певній ситуації.

Диспозиційна теорія особистості поділила соціопсихологію на «до» і «після». В зарубіжній літературі вона відома в якості теорії «атитюдів» і широко використовується теоретиками права (принаймні на Заході) задля пояснення закономірностей дії суб'єктів права у певних ситуаціях. Особливо популярними є спроби застосувати цю модель для передбачення прийняття рішень судами [181, с.59].

Авторство диспозиційної теорії особистості, як правило, приписують Г. Олпорту. Наступний аспект стисло змальовує головну ідею його концепції: «Важливою, а по суті, центральною для моєї теоретичної

позиції, – пише він, – є детально розроблена концепція «рис особистості» (чи "індивідуальна диспозиція"). Я гадаю, що наша нейропсихічна організація поряд зі звичками та іншими більш дрібними утвореннями включає у себе інтегровані системи, котрі зумовлюють нашу схильність до певних дій і являють собою молекулярні одиниці цілісної структури особистості. Ці одиниці динамічні, вони виконують мотивувальну функцію, будучи функціонально-незалежними від своїх історичних форм».

У пізніх роботах Г. Олпорт вже стверджував не про «риси», а натомість про диспозиції, з-поміж котрих він виокремлював наступні:

- кардинальні, властиві багатьом людям, які повністю поглинуті певною ідеєю, котра, своєю чергою, цілковито визначає їхнє життя та вчинки (наприклад, Жанна д'Арк);
- центральні, чи фундаментальні диспозиції, котрі складають ядро особистості. Такі диспозиції можна легко добачати в людях, це, приміром, пунктуальність чи забудькуватість, інертність чи енергійність та ін.;
- вторинні чи похідні, оскільки мають другорядний характер, впливають із первинних та є динамічнішими у відношенні до первинних[112, с.43, 44].

Серед радянських вчених теорія диспозицій пов'язана перш за все з працями Д. Узнадзе та В. Ядова. «Теорія установки, за власною оцінкою Д. Узнадзе, є спробою пояснити активність живого організму як цілого, його взаємини з дійсністю за допомогою введення особливого внутрішнього утворення, позначеного поняттям «установка». Установка виникає при наявності одночасно двох умов: потреби, актуально наявної в даний момент, і об'єктивної ситуації задоволення цієї потреби. Таким чином, в її формуванні враховуються внутрішні і зовнішні чинники» [58, с.318]. Установка являє собою позасвідомий стан, що передує свідомій психічній діяльності людини.

У схожому руслі розгорталася концепція диспозиційного

регулювання поведінки радянського соціолога В. Ядова [177, с.89-105]. Коротко кажучи, вона полягає в наступному. У найпростіших ситуаціях, де рольові вимоги не зафіксовані у чіткій формі, людина керується елементарними установками. У складніших ситуаціях, де діють визначені норми і рольові вимоги, поведінка особи вибудовується на основі базових установок чи ціннісних орієнтацій; у великих соціальних групах поведінка особи регулюється найвищими диспозиціями, котрі складають ціннісні орієнтири суспільства. Трапляться диспозиції кількох рівнів.

Перший, нижчий рівень складають елементарні фіксовані установки. Вони формуються на основі вітальних потреб і найпростіших ситуацій. Ці установки не усвідомлюються та лежать в основі свідомості особистості.

Наступний рівень диспозицій складають соціально зафіксовані установки або соціальні установки. Провідними чинниками їх формування є соціальні потреби, пов'язані з включенням особистості до певних груп і відповідних соціальних ситуацій. Соціальні установки утворюються на базі оцінки окремих соціальних об'єктів (або їх властивостей) і окремих соціальних ситуацій.

Третій рівень системи становить загальна (домінантна) спрямованість інтересів особистості. Вона формується на основі вищих соціальних потреб і являє собою схильність до ідентифікації з тією чи іншою галуззю соціальної діяльності. В одних людей ми виявляємо домінантна спрямованість інтересів у сферу професійної діяльності, в інших – сім'ї, у третіх – дозвілля (хобі) і т. д. [177, с.94-96].

Вищий рівень диспозиційної системи утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення. Вона формується на основі вищих соціальних потреб особистості (потреба включення в соціальне середовище) та у відповідності зі способом життя, в якому можуть бути реалізовані соціальні та індивідуальні цінності особистості. Саме цьому рівню належить вирішальна роль в саморегуляції

поведінки.

Може виникнути закономірне питання: з яким видом диспозицій пов'язана саме правова соціалізація?

На перший погляд, може здатися, що правова соціалізація пов'язана саме з тим, що В. Ядов називає другим рівнем диспозиційної системи – соціальними установками особистості. Між тим, детальніший аналіз нашоюхнув нас на думку про те, що правова соціалізація стосується усіх без винятку установок особи — від найнижчих до найвищих.

Так чи інакше поведінка особи у різних ситуаціях зумовлена не тільки вітальними потребами, але й різними рівнями соціальних потреб. З цієї перспективи *правова соціалізація являє собою створення диспозицій поведінки особи, коли та починає задовольняти свої потреби існування і розвитку, ефективно використовуючи правові або інші засоби, що відповідають чи принаймні не суперечать чинним правовим нормам.*

Способами правової соціалізації з точки зору диспозиційної теорії вважатимемо:

а) формування обґрунтованих уявлень людини про власні потреби за конкретних життєвих умов. Правова соціалізація прагне сформувати в кожної людини обґрунтоване уявлення про рівень власних потреб, задоволення котрих є необхідним для її існування і розвитку. Замало мати уявлення про позитивне право. Правова соціалізація відбувається, коли людина досягає обґрунтованого рівня потреб, виходячи з тої ролі, яку вона виконує у суспільстві.

Йдеться не про те, що та вчиться задовольнятися мінімумом і не повинна прагнути до розширення каталогу своїх можливостей. Ми маємо на увазі, що людина повинна усвідомлювати, що задоволення її потреб можливе лише правовими чи принаймні правомірними засобами. Якщо ж задоволення деяких видів її потреб неможливе за конкретних життєвих умов у межах її соціальної ролі та економічного чи, широко кажучи, соціального класу, людина вирішує такий дисонанс одним із двох

способів:

- відмовляється від певної потреби;
- змінює свою соціальну роль на іншу, в межах котрої задоволення потреби стає можливим за посередництвом використання правових чи принаймні правомірних засобів.

б) формування поняття про правомірні засоби задоволення таких потреб. Запорукою формування уявлень такого гатунку є ідея рівного визнання.

«Таке «рівне визнання», – пише Д. Гудима, – це мінімальна повага до якості людини, котра залишається після "стирання" випадкових і несуттєвих рис особистості (кольору шкіри, зовнішнього вигляду, соціального класу, віку, статі, культурного багажу, природних талантів тощо), – це повага до антропної гідності або, за термінологією Ф. Фукуями, до «фактору ікс», який складає сутність людини» [49, с.114, 115].

Правова соціалізація як засіб опосередкування соціальної ролі особи. Як ми відзначали у попередньому розділі, одним із популярних напрямів соціології взагалі та теорії соціалізації особистості, зокрема, є символічний інтеракціонізм. Гадаємо, настав час продемонструвати і його корисність для дослідження нашої проблематики.

У загальних рисах символічний інтеракціонізм протиставляє себе лінії соціологічного позитивізму та біхевіоризму, витоки котрих сягають іще вчення О. Конта. Центральним поняттям символічного інтеракціонізму є гра. Особистість для нього – це перш за все людина, котра діє в межах певної соціальної ролі.

Такі ролі опосередковують процес правової соціалізації людини. Дозволимо собі сказати навіть так: *правова соціалізація являє собою спосіб опосередкування рольової активності людини.* При цьому право являє собою дещо внутрішньо необхідне для існування ролі, отже, для існування особистості, а не людини як біологічної істоти.

Відомо, що Л. Вітгенштейн виходив з того, що внутрішнє потребує зовнішнього і це найкраще демонструє модель символічного інтеракціонізму. Становлення особисті передбачає засвоєння певної ролі у суспільстві взагалі та у його групах, зокрема. При цьому, як і в теорії «дзеркального Я», позиція «значимих інших» інтерналізується особою, слугує способом оцінки її гідності та місця у суспільстві.

Правильно зрозуміти правову соціалізацію з точки зору символічного інтеракціонізму можна, напевно, протиставивши її біхевіористичній моделі. Остання стверджує, що предметом наукового пізнання можуть бути лише явища, які людина отримує у чуттєвому досвіді. Оскільки внутрішні процеси психіки не спостерігаються чуттєво, то правова соціалізація передбачає засвоєння особою навичок чи набору реакцій, які виявляють себе при дії зовнішніх чинників. Схема поведінки тут зображується у формі «ситуація – дія». Між тим, для символічного інтеракціонізму в цій схемі вирішальним є посередник між явищем і дією – *інтерпретація ситуації*, яка опосередковує не «сліпу», а свідому реакцію суб'єкта. Свідомою її робить наявність ментального посередника – акта розуміння чи смислу: «У несимволічній взаємодії людські істоти безпосередньо реагують на жести і дії один одного, в символічній вони інтерпретують жести один одного і діють на основі значень, отриманих в процесі інтеракції» [11, с.112].

Свідомість являє собою не «пустий ментальний простір», котрий лише заповнюється правовими явищами. Це, перш за все, безперервний екзистенційний процес усвідомлення, процес, в якому особі відкривається істина буття. Відповідно і правову соціалізацію можна розглядати в якості екзистенційного процесу – становлення не правової свідомості, а радше правової *самосвідомості*, котра відкриває людині бачення її гідності, місця в суспільстві та окремих соціальних групах, а також опосередкує виконувани нею суспільні ролі.

У процесі правової соціалізації особа набуває властивості не просто

діяти певним чином за певних умов (примітивні диспозиції), а *інтерпретувати дійсність таким способом, котрий найбільше узгоджується з інтерпретацією суспільства чи окремих суспільних груп.* При цьому особа здатна правильно розуміти певні ситуації у світлі набутого соціального досвіду, а також – може, не достеменно, однак із достатньою вірогідністю – передбачати наслідки свої та чужої поведінки в таких обставинах.

2.2. Види правової соціалізації та її детермінанти

Перш ніж розпочати розгляд питання видів правової соціалізації, варто зупинитися на тих критеріях, за допомогою яких означене поняття можливо «подрібнити» на менші за обсягом та «багатші» за змістом.

Побутує думка, що класифікація – справа «фантазії»⁶. Почасти це дійсно так, однак «фантазія» дослідника завжди обмежена його метою та науковими інтересами. Будь-яка класифікація має значення, адже слугує певним інструментом у дослідженні, допомагає виявити певні сторони явища, котрі до цього перебували «у тіні».

Інструментальну цінність мають, як видається, такі критерії поділу, як-от: за віковою групою, змістом, спрямованістю, ступенем контрольованості, кількістю учасників та обсягом й специфічністю одержуваних знань.

Отож, враховуючи вищенаведені критерії поділу, можна запропонувати наступну класифікацію:

За віковою групою правова соціалізація поділяється на:

- правову соціалізацію дітей;
- правову соціалізацію молоді;

---

⁶ Х.Л. Борхес в одному зі своїх романів піддав іронічній критиці класифікації взагалі. Тут ішлося про китайську енциклопедію, в котрій подається наступна класифікація домашніх тварин: а) ті, що належать Імператору; б) набальзамовані; в) приручені; г) молочні поросята; ґ) сирени; д) казкові; е) бродячі собаки; є) включені у цю класифікацію; ж) ті, що бігають як божевільні; з) незліченні; и) намальовані найтоншим пензликом з верблюжої вовни; і) інші; к) ті, що розбили щойно квіткову вазу; л) схожі здалеку на мух.

- правову соціалізацію дорослого населення.

За змістом:

- позитивно-правова;
- природно-правова;
- інтегративна.

За спрямованістю:

- правове виховання;
- правова адаптація.

За ступенем контрольованості:

- стихійна;
- відносно спрямована;
- відносно соціально контрольована;
- свідома трансформація людиною власної правосвідомості.

За кількістю учасників:

- індивідуальна;
- групова;
- суспільна.

За обсягом і специфічністю одержуваних знань:

- загальна;
- групова;
- особлива.

Зауважимо, однак, що одержані у результаті означених поділів конкретні різновиди правової соціалізації перебувають у нерозривному зв'язку між собою, певною мірою перетинаються. У зв'язку з цим, і нам подекуди доведеться при їх характеристиці перетинати межу інших її різновидів.

Загальна, групова і особлива правова соціалізація. Раніше ми встановлювали, що загальна правова соціалізація, як правило, закінчується з настанням повноліття та характеризується здатністю особи користуватися загальним правовим статусом. Ми також згадували ту

обставину, що деяким видам правової соціалізації притаманна більша тривалість та інтенсивність, ніж іншим. Питання полягає у тому, про який різновид правової соціалізації ідеться.

Протягом свого життя людина опановує різну кількість ролей, залежно від своїх можливостей (зокрема, економічних чи професійних), можливостей, котрі надає суспільство, та рівня особистісної соціальної активності. Опанування кожної такої ролі опосередковується соціальними нормами: звичаєвими, етичними, правовими.

Певні ролі притаманні усім громадянам, інші – суспільній групі, а деякі – тільки окремим особам. Кожній з них відповідає свій правовий статус.

Правовий статус особи зазвичай характеризують в якості сукупності прав і обов'язків людини, котрі випливають із джерел права: нормативно-правових договорів, нормативно-правових актів, звичаїв та прецедентів.

У правах та обов'язках «не тільки фіксуються зразки, стандарти поведінки, котрі держава бере під свій захист, вважаючи їх обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності соціальної системи, але й розкриваються основні юридичні принципи взаємовідносин держави і особистості» [128, с.225].

У «світ права» людина може потрапити лише у вигляді суб'єкта права, носія прав і обов'язків. Ця своєрідна «одіж» витісняє та робить непотрібними і навіть неприпустимими (як правило, хоч і не завжди) інші способи ідентифікації — як-от: стать, расова належність чи релігійні переконання.

Втім, у дійсності абстрактного суб'єкта права не може існувати, як не існує і абстрактної суспільної ролі. Суб'єкт права – це завжди суб'єкт конкретного правовідношення, з притаманними йому правами і обов'язками: громадянин України, виборець, приватний підприємець чи позивач.

У навчальній літературі прийнято розрізняти загальний, груповий та

індивідуальний правовий статуси. Кожному з них відповідає своя форма правової соціалізації.

Під загальним правовим статусом, як правило, розуміють сукупність прав і обов'язків, що властиві кожному громадянину певної держави, іноземцю чи особі без громадянства. Здебільшого його ж ототожнюють із конституційно-правовим статусом особи. Це своєрідний базис, осердя правового статусу кожної людини.

Загальному правовому статусу відповідає загальна правова соціалізація. Як було продемонстровано нами дещо раніше, загальній правовій соціалізації властиві більш-менш чіткі темпоральні контури: розпочинається вона у дитинстві і триває, здебільшого, до досягнення особою повноліття. Як правило, у цьому віці загальна правова соціалізація припиняється, адже особа оволодіває достатнім рівнем правової культури, що дозволяє їй ефективно використовувати свій конституційно-правовий статус.

Груповий правовий статус являє собою сукупність прав і обов'язків, які притаманні однovidовим суб'єктам, як-от: учням, працівникам міліції, пенсіонерам тощо. Групова правова соціалізація розпочинається тоді, коли особа долучається до певної суспільної групи.

Подекуди таке долучення залежить від волі суб'єктів права, подекуди ні. Деколи для опанування нової ролі може знадобитися порівняно нетривалий час (таке трапиться, коли йдеться про не надто складний правовий статус; це переважно стосується сфер, котрих правове регулювання стосується лише почасти й у загальних рисах, приміром, правова соціалізація митців чи діячів культури).

Однак для деяких груп правова соціалізація являє собою інтенсивний та перманентний процес. Особа, яка долучена до такої суспільно-правової групи, змушена постійно модифікувати власну правову свідомість та правову культуру, аби адаптуватись до відносно-мінливих правил поведінки її групи.

Видається, до цієї категорії можна сміливо віднести правову соціалізацію суддів, адже така професія вимагає постійної роботи над власною правосвідомістю, збагачення її правовими знаннями, удосконалення навичок юридичної техніки тощо.

Безумовно, на процес соціалізації впливає конкретна діяльність особистості. У процесі діяльності пізнається реальний зміст тих або інших правових норм і державно - правових настанов. Під впливом необхідності втілення в життя своїх інтересів особистість шляхом узагальнень у пізнанні формує цінності і установки, що пов'язані із правовою сферою, надає цим установкам і цінностям керівне або принаймні орієнтаційне значення. В свою чергу подібна орієнтація дає можливість усвідомлено і в той же час індивідуалізовано підходити до питання стосовно адаптації до конкретних правових інститутів і правових відносин [142, с.233, 234].

Кінцево індивідуальний правовий статус зазвичай визначають як усю повноту прав та обов'язків, котрими наділена людина на певний момент часу [129, с.84, 85]. Таке уявлення про індивідуальний правовий статус є вельми поширеним у літературі [128, с.232].

Відомо, що основою правового статусу особи є загальний правовий статус. Саме тому вона може опановувати спеціальні ролі, лише пройшовши процес загальної правової соціалізації. Надалі особа може вступати у правовідносини, які змушуватимуть її пройти додаткову соціалізацію.

Індивідуальна правова соціалізація, як і групова, залежить від характеру суспільних відносин, котрі викликають у ній потребу. Від цього залежатиме тривалість, інтенсивність та обсяг такої соціалізації.

Детермінанти правової соціалізації. Під детермінантами правової соціалізації ми розуміємо сукупність факторів, котрі так чи інакше впливають на процес становлення правової культури та правосвідомості особи.

Було би несправедливо сказати, що означеному питанню

присвячується замало уваги у вітчизняній літературі. Радше навпаки. Будь-яке навіть найкоротше дослідження з правової соціалізації, стосується цього питання.

Нерідко в літературі можна зустріти твердження такого типу: «Основними факторами, що впливають на соціалізацію особистості, є: соціально-економічні відносини, політичний режим, стан суспільства, ідеологія, рівень загальної і правової культури, правосвідомість, звичаї і традиції в суспільстві, моральна атмосфера, правова система, законодавство, законність, правопорядок, загальна й спеціальна освіта і багато інших. При цьому, до соціально-економічних факторів можна віднести рівень життя різних верств населення, принцип розподілу матеріальних благ тощо. До соціально-політичних факторів - політичний режим, встановлений у державі, тип відносин, існуючий між суспільством і державою, забезпечення державою особистої безпеки громадян, гарантії реалізації ними своїх прав і свобод, доступність політичної інформації та інші. До соціально - правовим - право, його інститути і галузі, принципи і функції права, законодавство, правопорядок, правоохоронні органи та їх правозастосовна діяльність, правосвідомість і культура громадян, їх знання, уявлення про право, державу, правові традиції, соціально- правову поведінку. До соціально-психологічних - почуття, емоції, настрої, переконання, весь морально - психологічний клімат життя суспільства, частиною якого є правова свідомість, а також індивідуальні психологічні якості особистості (характер, темперамент, воля, інтелект). Духовно-культурні - це причетність людини до вищих загальнолюдських цінностей (чесність, порядність, совість, гідність) і дії відповідно з ними» [155, с.53].

Читаючи міркування такого ґатунку створюється враження, що автор викладає детермінанти правової соціалізації, що називається, «на швидкість». Відсутність системності думки рятує тільки застереження «і багато інших».

Отже, перш за все ми здійснимо класифікацію детермінант, опісля

чого звернемося до їх окремого аналізу.

За спрямованістю:

- внутрішні (залежать від психіки та волі суб'єкта);
- зовнішні (не залежать від неї).

У свою чергу зовнішні поділяються за поширенням на:

- мегафактори (умовно до таких відносять космос, планету, а з недавніх пір також Інтернет – все, що однаково впливає на все населення Земної кулі);
- макрофактори (континент, країна, народ, держава – фактори, котрі чинять вплив на населення певної країни чи групи країн);
- мезофактори (географічні та адміністративні регіони, області, райони, міста, селища і села);
- мікрофактори (чинять вплив на окремих осіб: це, зокрема, їхні сім'ї, школа та близьке оточення).

Залежно від зв'язку з волею та свідомістю особи:

- об'єктивні (не залежать від волі і свідомості суб'єкта);
- суб'єктивні (залежать від його волі);
- змішані (частково залежать від волі суб'єктів).

За контрольованістю:

- стихійні (не піддаються контролю);
- відносно-контрольовані;
- контрольовані.

За змістовним навантаженням:

- економічні;
- політичні;
- правові;
- культурні.

За характером впливу на правову соціалізацію:

- безпосередні (чинять прямий вплив на особу, наприклад, сім'я);

- опосередковані (чинять вплив на ті фактори, котрі відповідно чинять безпосередній вплив на особу, наприклад, державна податкова політика).

Внутрішні детермінанти правової соціалізації можна умовно поділити на психічні процеси і стани. До психічних процесів у психології прийнято відносити пізнавальні (як-от: пам'ять та мислення), емоційні (активні та пасивні переживання), вольові (наприклад, рішення).

До психічних станів належать відносно стійкі прояви психічної активності на кшталт концентрації, роздратованості, задоволеності тощо.

Зовнішні фактори можуть впливати на поведінку особи різними способами. До мегафакторів можна віднести цикл дня і ночі, ротація пір року. Природно, історією людства підтверджено той факт, що цивілізація розвивалася найбільш плідно там, де для цього існували сприятливі умови, можливо, перш за все – географічні. Не буде перебільшенням сказати, що важкі кліматичні умови і продовжують чинити негативний вплив на правову соціалізацію населення країн, котрі розвиваються.

До мегафакторів правової соціалізації також прийнято відносити вплив, який чинить на свідомість осіб мережа Інтернет. За іншою класифікацією Інтернет віднесено нами також до відносно-контрольованих детермінант формування правової свідомості.

Варто відзначити, що правове регулювання відносин, котрі складаються у сфері користування «павутиною», досі не знайшли адекватного закріплення у вітчизняному законодавстві, чим створюється чимала небезпека для правової соціалізації, передовсім молодого покоління. Втім, не буде перебільшенням відзначити також і те, що засоби Інтернету також сприяють формуванню загального рівня освіченості, різносторонності молодого покоління, у зв'язку з чим не варто сприймати цю ситуацію суто в «затемнених тонах». Водночас, дослідники відзначають зростання оцінки важливості цього джерела для формування правової свідомості сучасної людини [68, с.87].

З-поміж макрофакторів, як правило, виокремлюють вплив на правову соціалізацію особи країни як культурно-географічного феномена та держави як суспільно-політичного.

Країна чинить вплив на правову соціалізацію особи в опосередкованій формі, впливаючи на релевантні суспільні відносини, передовсім економічні та політичні. Водночас вплив держави на особу може здійснюватися як у прямій, так і в опосередкованій формах.

Наприклад, підвищення пенсійного віку, яке відбулося в Україні минулого року, навряд чи здатне позитивно вплинути на демографічну проблему: спеціалісти прогнозують, що до 2025 р. кількість населення України зменшиться до 25-30 млн. [132, с.51-58] Такі дії держави мають здебільшого опосередкований вплив на соціалізацію осіб через економіку та соціальну сферу (зокрема, пенсійне забезпечення).

У процесі соціалізації держава відіграє одну з центральних ролей і справа не тільки у тому, що саме вона забезпечує виконання політики у сфері правового виховання, має низку інструментів впливу на фактори, що супроводжують правову соціалізацію. Людина усвідомлює необхідність дотримання юридичних норм за тієї обставини, якщо в суспільстві додержується принцип верховенства права з його фундаментальною засадою рівності. В протилежному ж випадку в особи створюється враження, що єдиним адресатом юридичної норми є лише вона, а не держава. Тому фактори недодержання законів представниками вищих ешелонів влади мають глибокі та далекосяжні наслідки для становлення правової культури людей і особливо молодого покоління.

Складно визнавати, але статистика невблаганно підтверджує той факт, що українські суди зажили собі не найкращу славу: згідно з даними соціологічних опитувань, проведених Центром Розумкова у лютому 2005 р., не підтримувало діяльність суду 29,3 % опитаних респондентів, в лютому 2007 р. – 45,4 %, а в жовтні 2009 р. вже – 62,1 % [100, с.25]. Стан дотримання верховенства права державними органами усіх рівнів, якщо

вірити минулорічній доповіді омбудсмена, залишає бажати кращого [146].

Економічні фактори являють собою потужне джерело впливу на правову соціалізацію. Відомо, що за показниками ВВП на душу населення України є третьою найбіднішою країною Європи [146]. Нинішня економічна ситуація в Україні не додає зайвого оптимізму: експерти стверджують, що в Україні «За підсумками дев'яти місяців 2012 року, економічне зростання становило 1,1%, у тому числі у третьому кварталі 2012 року, за оперативною оцінкою Держстату, обсяг ВВП скоротився на 1,3%» [51].

Означена економічна ситуація в опосередкованій та безпосередній формах негативно впливає на стан правової соціалізації пересічного громадянина. Нині понад 7 млн. українців залишили власні сім'ї задля можливості заробітку за кордоном. «Сьогодні сім'я несе підвищене соціально-економічне навантаження і змушена зосередитись на вирішенні проблем життєзабезпечення, а не на вихованні», – зазначає Н. Коваленко [68, с.175].

На основі проаналізованого матеріалу, можна стверджувати про те, що класифікація видів правової соціалізації повинна здійснювати за чітко визначеним підходом та критеріями. В результаті дослідження, вдалось, встановити те, що різновиди правової соціалізації перебувають між собою у нерозривному зв'язку, а, подекуди, можуть перетинатись. Отже, пропонуємо такі критерії класифікації правової соціалізації: за віковою групою, змістом, спрямованістю, ступенем контрольованості, кількістю учасників, обсягом і специфічністю одержуваних знань. Звісно, вищенаведені критерії не є вичерпними, проте, мабуть, базисними при здійсненні класифікації правової соціалізації.

Крім того, на процес становлення правової культури та правосвідомості особи впливають ряд факторів, які розглядаються як детермінанти правової соціалізації. В межах даного дослідження, можна за спрямованістю виокремити внутрішні та зовнішні детермінанти. При

цьому, внутрішні детермінанти правової соціалізації можна умовно поділити на психічні процеси і стани. До психічних процесів у психології прийнято відносити пізнавальні (як-от: пам'ять та мислення), емоційні (активні та пасивні переживання), вольові (наприклад, рішення). Зовнішні детермінанти за поширенням поділяються на: мегафактори (наприклад, космос, планета, Інтернет); макрофактори (наприклад, континент, країна, народ, держава); мезофактори (географічні та адміністративні регіони, області, райони, міста, селища і села); мікрофактори (наприклад, їхні сім'ї, школа та близьке оточення). Також залежно від зв'язку з волею та свідомістю особи зовнішні детермінанти поділяються на: об'єктивні (не залежать від волі і свідомості суб'єкта), суб'єктивні (залежать від його волі), змішані (частково залежать від волі суб'єктів); за контрольованістю: стихійні, відносно-контрольовані, контрольовані; за змістовним навантаженням: економічні, політичні, правові, культурні; за характером впливу на правову соціалізацію: безпосередні (наприклад, сім'я), опосередковані (наприклад, державна податкова політика).

Висновки до розділу II

1. За результатами аналізу сучасної вітчизняної наукової літератури, присвяченої проблемам правової культури та правосвідомості, зроблено висновок про переважання у ній легістського праворозуміння, з одного боку, та марксистсько-ленінської теорії відображення – з іншого, що проявляє себе в твердженні, що правова культура і правова свідомість особистості мають справу, передусім, із відображенням правових явищ. Констатовано, що означені уявлення не узгоджуються із лінгвістичним поворотом у суспільствознавстві та сучасними здобутками філософської антропології.

2. Уточнено співвідношення понять «правова соціалізація», «правовий світогляд», «правова культура» та «правова свідомість».

Стверджується, що правовий світогляд являє собою симулякр, тобто позбавлений денотату вираз, котрому у дійсності нічого не відповідає, адже предметом світогляду не може бути правова дійсність, а лише світ у його сукупності та найзагальніших рисах.

Правова соціалізація відбувається за посередництвом формування правової культури та правової свідомості. Правова культура особи являє собою пережитий нею та інтерналізований правовий досвід, у той час як правосвідомість опосередковує мисленнєву діяльність людини, пов'язану з вирішенням юридичних силогізмів.

3. Установлено, що процес правової соціалізації має суб'єкт-суб'єктний характер і протікає у формі діалогу, в ході якого особа засвоює та інтерналізує правовий досвід, який надалі стає частиною її власної свідомості.

4. Обґрунтовано, що всупереч поширеній науковій позиції правова соціалізація характеризується не перманентністю, а потенційною незавершеністю: за наявності певних змін у правовому житті суспільства чи його групи, або у зв'язку з долученням людини до нової для неї ролі у суспільстві, правова соціалізація може розпочинатися, так би мовити, знову, вийти на новий якісний рівень. Водночас констатовано, що правову соціалізацію не можна розглядати як єдину систему, оскільки її системний характер означав би передбачуваність такої соціалізації та можливість здійснення за нею повного контролю. Однак «контрольовані» елементи правової соціалізації існують поряд з «неконтрольованими», що не дозволяють осмислювати означений процес як системний.

5. У результаті правової соціалізації людина набуває певного рівня правової культури, про який судять з огляду на її поведінку. Однак, це не означає, що правова соціалізація є процесом формування подібних зразків поведінки. Суспільний досвід, якого людина набуває під час ознайомлення з правовими явищами, засвоюється і трансформується у свідомість суб'єкта, а відтак відтворюється у способах її поведінки в

суспільстві. Саме цим процес правової соціалізації відрізняється від вироблення людиною певних навичок поведінки: перший являє собою осмислений процес, джерелом якого є свідомість людини.

6. У результаті комплексного аналізу феномена правової соціалізації виокремлено такі його основні виміри, як-от:

- а) соціальний;   б) епістемологічний;   в) психологічний;
- г) комунікативно-діяльнісний.

7. У результаті дослідження феномена правової соціалізації крізь призму диспозиційної теорії особистості сформульовано наступне її визначення: це процес створення диспозицій поведінки особи, коли та починає задовольняти свої потреби існування і розвитку за конкретних умов, ефективно використовуючи правові або інші засоби, що відповідають чи принаймні не суперечать чинним правовим нормам. Формування правових диспозицій вимагає: а) формування обґрунтованих уявлень людини про власні потреби за певних життєвих умов; б) формування поняття про правомірні засоби задоволення таких потреб. Важливо, що у процесі правової соціалізації особа набуває здатності не просто діяти певним чином за певних умов (примітивні диспозиції), а інтерпретувати правову дійсність таким способом, котрий найбільше узгоджується з інтерпретацією суспільства чи окремих суспільних груп.

8. Виокремлено наступні критерії класифікації правової соціалізації: за віковою групою; за змістом; за спрямованістю; за ступенем контрольованості; за кількістю учасників; за обсягом і специфічністю одержуваних знань.

Детермінанти правової соціалізації пропонується згрупувати наступним чином: за спрямованістю – внутрішні та зовнішні; у свою чергу зовнішні поділяються за поширенням на мегафактори, макрофактори мезофактори, мікрофактори; залежно від зв'язку з волею та свідомістю особи – об'єктивні, суб'єктивні та змішані; за контрольованістю – стихійні, відносно-контрольовані та контрольовані; за змістовним навантаженням –

економічні, політичні, правові і культурні; за характером впливу на правову соціалізацію – безпосередні та опосередковані.

РОЗДІЛ ІІІ

ПРАВОВІ СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ

3.1. Етапи правової соціалізації: загальна характеристика

Для висвітлення цілісної картини процесу правової соціалізації особи надзвичайно важливим є вивчення питання етапів здійснення цього процесу.

У своєму становленні і розвитку соціалізація взагалі, на думку, окремих вчених проходить кілька стадій. Вона проявляється спочатку як стихійна діяльність з підготовки підростаючого покоління до життя в даному співтоваристві. Ця підготовка здійснюється шляхом передачі зразків дій і моделей діяльності як способі спільної комунікації різних поколінь з метою забезпечення загальнозначущого результату. У взаємодії з дорослими діти освоюють не тільки трудові та комунікаційні навички, а й статусно-рольові позиції. В освоєнні трудових і життєвих функцій процес увінчується повної адаптацією людини до даного роду діяльності, виробленням навички самостійного його здійснення, придбанням повноти суб'єктної позиції та відповідальності за результат у цьому фрагменті колективної діяльності. Це пов'язаний комплекс знань і умінь - з одного боку, з приводу того, як справити діяльність від початку до кінця, якими засобами забезпечити її ефективність. З іншого боку - розуміння, навіщо, в яких випадках це необхідно, як це впливає на життя колективу, тобто яка міра участі індивіда в спільному житті і яка громадська ціна цієї діяльності. У міру розвитку духовних компонентів соціального, то, наскільки соціалізований індивід засвоїв прийоми життєдіяльності буденного світу, завдяки яким він міг прогодуватися, стає не найважливішим. Не менш значущою стає і ступінь засвоєння ним вищих смислів і цінностей, його зв'язків і зобов'язань. Стало затверджуватися

розуміння того, що від даних цінностей безпосередньо залежить - чи буде індивід представником і захисником, охоронцем і продовжувачем конкретного соціуму, що має власне поле самоідентифікації [107, с.34].

Таким чином, автор цієї позиції щодо процесу соціалізації виходить з вікового розвитку людини та відповідно поступового процесу її соціалізації. Дещо раніше ми вже побіжно торкались питання соціалізації деяких вікових груп населення, і тепер настав час розглянути споріднене питання про «етапізацію» цього процесу, що дозволить більш детально пізнати його властивості. Однак передусім розглянемо особливості процесу соціалізації різних вікових груп населення.

Правова соціалізація дітей. Часто стверджується, що дитинство охоплює вік людини від народження і приблизно до досягнення 10 років.

Вікова психологія розрізняє такі вікові групи дітей:

- немовлята (діти до одного року);
- діти до трьох років (раннє дитинство);
- дошкільний вік (від 3 до 7 років);
- молодший шкільний вік [25].

Може здатися, що таке розрізнення має суто конвенційний зміст, мовляв, все залежить від конкретного суспільства, адже, приміром, усі знають, що в країнах Сходу дорослішання протікає набагато швидше.

Однак це так, лише початки. Дитинство окреслюється когнітивним розвитком, як це було переконливо доведено ще Ж. Піаже. Відомо, що до досягнення дворічного віку дитина пізнає світ виключно чуттєво. Якщо так, то навряд чи на цій стадії можна серйозно говорити про можливість її правової соціалізації. Швидше навпаки. Відомо, що право являє собою елемент людського духу, за словами Г. Гегеля, об'єктивного духу. Відповідно, його пізнання відбувається не в емпіричній, а швидше у спекулятивній мисленнєвій формі, вочевидь, недоступній дитині цього віку. Від двох до десяти-одинадцяти років дитина отримує можливість до певної міри свідомого осмислення. Це мислення, певна річ, ще не

характеризується необхідним рівнем усвідомлення, однак все ж правова соціалізація починається насамперед на тому етапі. Дитина починає усвідомлювати наявність певних правил поведінки через наслідування поведінки дорослих. Вона починає помічати в їхніх діях певні закономірності, після чого намагається відтворювати їх, хоч не без помилок, у власному житті. З часом свідомість дитини починає відчувати різницю між деякими видами правил. Кожна група правил пов'язана із особливим різновидом притаманних їм санкцій (стояння у кутку, чи, приміром, заборона дивитись улюблені мультики тощо). Діти молодшого дошкільного віку, починаючи ходити до школи, розширюють свої уявлення про соціальні правила: готувати домашні завдання, не розмовляти на заняттях, до дзвінка заходити в клас тощо. З року в рік дитина все більше усвідомлює складну систему правил, в які вона включена. Одна, для більшості дітей знайомство саме з юридичним правом не відбувається. Це все ще комплекс моральних та побутових норм. Чи можна за таких умов вести розмову про правову соціалізацію?

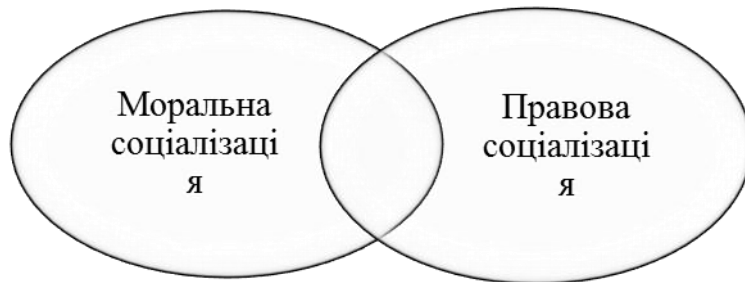
Як ми встановлювали вище, можливість правової соціалізації пов'язана із розвитком правової свідомості. Однак тут правові норми невіддиференційовані від побутових та моральних. *Правова соціалізація, таким чином, функціонує перш за все через соціалізацію побутову і моральну.* Правова свідомість не може розвиватися, допоки норми побуту та моралі не відмежовані від норм саме юридичного характеру. Якщо і відбувається розвиток свідомості, то йдеться радше про розвиток моральної свідомості, але не правової. З часом дитина починає помічати, що відмінності між норма права та моралі.

У цьому контексті слід пригадати позицію Л. Петражицького: «Такі обов'язки, які визнаються невірними щодо інших, закріплені за іншими, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, приписується іншій стороні як щось їй належне, ми будемо називати правовими або юридичними обов'язками. Ті відносини між двома сторонами або зв'язки між ними, які

складаються з належних одним та закріплених на інших зобов'язань, ми будемо називати правовідносинами або правовими зв'язками (*juris vinculum, juris nexus*) [120, с.58].

Отже, дитина починає усвідомлювати, що деякі правила, на котрі вона направляє у своєму житті, забезпечені не тільки її сумлінням, але й можливістю примусу. Саме в такий спосіб моральна свідомість починає відокремлюватись від свідомості правової.

Це відповідно стало наслідком того, що правова соціалізація починає відмежовуватись від моральної. Втім, попри притаманну їм автономність, ці явища все ж продовжують перетинатись:

Таке співвідношення можна пояснити тим фактом, що норми моралі й численні норми права, як правило, хоч і не завжди, збігаються за змістом. Гадаємо, дитина при цьому далеко не завжди усвідомлює, яка санкція стоїть за певним правилом. Втім, їй і не треба цього знати. Досить вже того, що вона усвідомлює, що такі правила існують і їх не можна порушувати.

Ця стадія правової соціалізації цінна передусім не тим, що дитина отримує певні знання про позитивне право. На цій стадії відбувається зростання не стільки правосвідомості, як *загального світогляду*, що визначає подальше ставлення дитини і до права та притаманних йому цінностей. Правосвідомість же перебуває тут, дозволимо собі сказати, у зародковому стані.

Правова соціалізація молоді. Дитяча стадія правової соціалізації

завершується, як правило, із настанням 10-11 річного віку. Ж. Піаже стверджує, що тоді дитина вступає у фазу підготовки та організації окремих операцій. На відміну від попередньої стадії, вона вже здатна відтворювати в мисленні операції з поняттями про об'єкти, а не тільки оперувати об'єктами матеріального світу. Таким чином, на означеній стадії дитина вже отримує принаймні примарне уявлення про те, що вона перебуває у правовідносинах з іншими людьми, а отже, користується певними правами й свободами.

Для більшості дітей знайомство із позитивним правом відбувається найчастіше не у безпосередній формі, тобто, ті не стають учасниками певних правових ситуацій. Це знайомство опосередковане іншими джерелами інформації: сім'єю, школою, засобами масової інформації, Інтернет джерелами тощо.

У цьому віці дитина характеризується відкритістю до нового досвіду, саме тому тут найдоцільніше застосовувати заходи правового виховання.

Врешті, на стадії формальних операцій людина набуває можливості абстрактного мислення, а отже, потенційно здатна бути учасником будь-яких правовідносин, прогнозувати наслідки своїх дій та дій інших осіб. Невипадково курс «Основ правознавства» прийнято викладати саме школярам цього віку. Вивчення основ позитивного права України сприяє правовій соціалізації, посилюючи загальний виховний вплив школи на особу.

Однак, дитина у цьому віці, як не дивно, не найкращий об'єкт правовиховного впливу. Стверджують, що поведінка учнів старших класів відрізняється низкою особливостей: це сугестивність, рухова і вербальна активність, імпульсивність, негативізм, недостатність життєвого досвіду і пов'язаний з цим низький рівень самокритичності, невірноваженість збудження і гальмування, загостреність почуття незалежності, відсутність всебічної оцінки життєвих обставин, підвищена емоційна збудливість, прагнення до престижу в референтній групі [165, с.137].

Однією з перепон для правової соціалізації підлітків можна вважати юнацький негативізм. Це явище пов'язане із внутрішнім бажанням підлітка до самоствердження. Засобом такого самоствердження є заперечення прийнятних та загально схвалюваних патернів поведінки (до речі, чи не тому велика кількість курців призвичається до цієї звички у віці від 11 до 14 років?)

Негативізм, будучи поширений серед підлітків (особливо в таких сім'ях, де переважає авторитарний спосіб виховання), зумовлює індіферентне ставлення до правових норм та знижує правову мотивацію поведінки підлітка тощо.

Правова соціалізація дорослого населення. Правова соціалізація дорослого населення, її зміст і обсяг, зумовлені антропними властивостями цієї вікової соціальної групи.

До ознак, котрі характеризують дорослий вік, у літературі відносять так:

- новий характер розвитку, відтепер у меншій мірі пов'язаний з фізичним зростанням і швидким когнітивним вдосконаленням;
- здатність реагувати на зміни й успішно пристосовуватися до нових умов, позитивно вирішувати суперечності і труднощі;
- подолання залежності та здатність брати відповідальність за себе та інших;
- деякі риси характеру (твердість, розсудливість, надійність, чесність і вміння співчувати та ін);
- соціальні та культурні орієнтири (ролі, відносини і т.д.) для визначення успішності та своєчасності розвитку під дорослості [170, с.283].

З-поміж рис, притаманних людині середнього віку, називають генеративність, продуктивність, здатність до творчості, стремління стати якомога кращим батьком чи матір'ю, досягти високого рівня у своїй професії, бути небайдужим громадянином та ін. [170, с.284]

Вже згадуваний вище Г. Олпорт на підставі узагальнення праць філософів та психологів виокремив такі риси особистості, котра спромоглася реалізувати себе через:

- 1) інтерес до зовнішнього світу, надмірно розширене відчуття Я;
  - 2) теплота (співчуття, повага, терпимість) у ставленні до інших;
  - 3) почуття фундаментальної емоційної безпеки (прийняття себе, самоконтроль);
  - 4) реалістичне сприйняття дійсності і активність у діях;
  - 5) самооб'єктивація (саморозуміння), привнесення свого внутрішнього досвіду в актуальну ситуацію і почуття гумору;
- б) «філософія життя», яка впорядковує, систематизує досвід і надає сенсу індивідуальним вчинкам [170, с.285].

Правова соціалізація дорослого населення характеризується наступними ознаками:

- порівняно високий рівень засвоєння знань про правові явища і, головними чином, позитивне право;
- здатність використовувати правові засоби найефективнішим чином для задоволення потреб власного існування і розвитку;
- здатність не тільки відтворювати правові знання, але й виступати суб'єктом їх трансляції та навіть збагачення.

Разом із тим вік не проходить безслідно. Підстаркуваті та старі люди поступово втрачають відкритість у відношенні до нового досвіду. Ми знаємо це з побуту: людина в поважному віці погано засвоює навички роботи з комп'ютером, з великими проблемами здатна опанувати іноземну мову тощо.

І для правової соціалізації старіння не проходить безслідно. Як правило, рівень правосвідомості і правової культури формується до зрілого віку. Надалі можливі лише слабкі модифікації нормативної, аксіологічної та регулятивної складових правової свідомості.

Однак слід враховувати також, що означений вік пов'язаний з

низькою соціальною активністю, невисокою потребою інтегруватися у нові суспільні групи та опанувати нові соціальні ролі тощо.

В науковій літературі періоду шістдесятих, сімдесятих років двадцятого століття вважалось, що процес соціалізації особистості починається з моменту народження дитини і закінчується до 23-25 років [6, с.162-171].

Така наукова позиція не знайшла свого підтвердження на практиці, тому що процес соціалізації людини триває протягом усього її життя та не припиняється навіть у старості. Проте раціональне зерно цього підходу слід знайти в тому, що вектор процесу соціалізації особи змінюється частково чи навіть кардинально на певному етапі свого життя. Таку ситуацію ми можемо спостерігати, коли відбуваються значні потрясіння з людиною (втрата роботи, зміни місця проживання) чи зміни у соціальному, політичному житті суспільства в цілому. Зокрема, до причини зміни вектора соціалізації особи можна віднести: різка зміна соціальних умов, викликані потужними економічними і політичними переміщеннями в суспільстві, загальне і структурне безробіття, загострення соціальних і національних конфліктів, зростання кількості біженців тощо. В результаті чого, особі доводиться знову шукати нове місце роботи, відповідні умови проживання, комфортні умови життя, тобто розпочинається новий процес соціалізації особистості. Наприклад, переїзд у нову державу призводить до зміни процесу правової соціалізації і особа в такому випадку починає пристосовуватись до існуючих в тому суспільстві норм, принципів, правил. Тому, в такій ситуації відбувається процес пересоціалізації.

При цьому слід звернути увагу, що пересоціалізація не буде тотожна ресоціалізації. Якщо в останньому випадку мається на увазі те, що процес соціалізації відбувся із викривленим засвоєнням цінностей, норм, правил, то пересоціалізації зумовлена об'єктивними факторами (переїзд в іншу державу на постійне місце проживання).

Зауважимо також, що сам факт існування в нашій юридичній

літературі досліджень з проблем ресоціалізації особистості цілком можна розглядати як непряме підтвердження того, що трактування соціалізації як перманентного процесу остаточно завоювала своє право на життя [169, с.140, 141, 142].

Ми вже згадували, що більшість вчених сходяться на думці, що процес накопичення як соціального, так і правового досвіду відбувається упродовж усього життя. Ми також встановили, що означений процес протікає із різним ступенем інтенсивності в залежності від об'єктивних і суб'єктивних факторів соціалізації.

Проте стосовно виокремлення стадій процесу соціалізації існує декілька підходів. Розглянемо деякі з них.

Я. Глинський виділяє чотири стадії соціалізації. Перша стадія – рання – триває від моменту народження до вступу в школу. Наступна стадія – навчання. Вона розпочинається з моменту вступу до школи і триває до закінчення очних форм загального та професійного навчання. Третя стадія – соціальна зрілість. Остання стадія – це завершення життєвого циклу (з моменту припинення постійної трудової діяльності в рамках офіційної організації). [31, с.31-39]

У науковій літературі запропонований також поділ процесу соціалізації на три основні стадії: дотрудову, трудову і післятрудову [5, с.245-247].

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності.

Трудова стадія соціалізації – це продовження соціалізації в період трудової діяльності людини. Виокремлення трудової стадії соціалізації проводиться на підставі визнання провідного значення у житті людини трудової діяльності, у період якої здійснюється процес не тільки засвоєння соціального досвіду, але і його відтворення.

Обґрунтованість виділення післятрудової стадії процесу соціалізації є предметом наукової дискусії у літературі. Частина науковців

притримується позиції, відповідно до якої про соціалізацію після закінчення трудової діяльності говорити вже не доводиться, оскільки людина втрачає в цей період життя основні соціальні функції, які є складовими процесу соціалізації як засвоєння соціального досвіду і тим більше його відтворення. Найбільш гострим вираженням цієї точки зору є ідея десоціалізації, яка настає після завершення процесу соціалізації.

Відповідно до іншого бачення цієї проблеми літній вік розглядається як вік, в якому людина ще здатна на відтворення соціального досвіду, але в іншій формі. Аргументом на користь цієї позиції є те, що в сучасних соціально-економічних умовах особи похилого віку дуже часто знаходять себе в різних формах трудової та громадської діяльності.

Взагалі кажучи, відправною точкою такого поділу є засвоєння певного рівня досвіду, передусім у ході трудової діяльності. Цим і зумовлена означена градація [6, с.44-55]. Вона цілком відповідала марксистсько-ленінському уявленню про природу людини та відбивала сповідуваний за тих часів культ праці пролетаріату. Однак те, що сучасні автори стверджують — це цілком серйозно, викликає деякий подив [5, с. 396; 170, с.245-247]. Видається, не існує розумних причин, які би могли пояснити, чому процес соціалізації поділяється навпіл у зв'язку із початком виконання особою певної трудової функції. Певна річ, праця – вкрай важливий елемент життя людини, і мало хто буде сперечатися, що вона має вплив на світогляд та спосіб мислення людини загалом. Однак, як видається нам, нема причин виокремлювати працю з-поміж інших детермінант. Адже із тим самим успіхом можна поділяти правову соціалізацію залежно від, приміром, початку сексуального життя, народження дитини чи призову на військову службу.

Соціологи С. Курганов та А. Кравченко виділяють тільки два періоди соціалізації: початковий або ранній і продовжений або пізній (відповідно дитячий і дорослий). При цьому, на думку науковців, саме перший період є найважливішим і найважчим [82, с.105-106].

Поглиблений інтерес для вивчення процесу соціалізації вимагає концепція Ж. Піаже. З точки зору Ж. Піаже в процесі пізнання можуть бути виділені дві фази: асиміляція і акомодация. Асиміляція – відтворення вже наявних стереотипів. При цьому, у процесі життєдіяльності, особа намагається подолати стереотип, тобто творчий акт, акт новації - це і є, з точки зору Ж. Піаже, фаза акомодации. У пізнавальному процесі ці фази взаємопов'язані і взаємозумовлені. У позиції Ж. Піаже явно домінує ідея включеності людини в соціальні відносини, в діяльність суспільства. Однак, відсутня жорстка детермінованість людини суспільством, так як людина володіє творчою активністю, самостійністю і відповідно самодетермінованістю [115, с.67].

Таким чином, особистість в процесі своєї соціалізації проходить, як зазначає Ж. Піаже, дві фази: асиміляцію та акомодацию. Якщо ж мова йде про правову соціалізацію, то навряд чи можна однозначно стверджувати про існування лише двох фаз процесу правової соціалізації особистості. Зокрема, фаза асиміляції має місце на ранніх етапах розвитку людини, а акомодации припадає на її юнацький вік. Таким чином, особистість, в якій є наявні стереотипи та сформовані власні позиції внаслідок акомодации переходить на нову стадію процесу правової соціалізації.

Як відзначає у своїй науковій праці В. Зеляніна, можливим є виділення стадій особистісного розвитку у соціумі. Ці стадії – адаптації, індивідуалізації та інтеграції – характерні для всіх людей без винятку (за віком і т.п.) і в цьому сенсі розкривають соціоантропологічні закономірності формування особистості та нормативності особистісної поведінки. Ці стадії розвитку особистісної суб'єктивності, індивідуальності носять універсальний характер і мають місце у найрізноманітніших сферах буття [60, с.87-89].

На першій стадії – адаптації – колективні смаки, вподобання і норми стають для людини об'єктами активного наслідування, проте саме предметний зміст норм і цінностей відомі особі лише у загальних рисах.

«Тому соціалізація і привласнення групових норм відбуваються пз допомогою механізму еталонного копіювання, наслідування тих зразків діяльності та мислення, смаків і етикету, які прийняті серед більшості групи» [108, с.26]. Відсутність власних смаків і внутрішніх норм на цій стадії підвищує значущість групових зразків і еталонів у вигляді, наприклад, мікрокультурних, етичних, естетичних норм. Адаптація проявляється в масових процесах еталонного наслідування у праці, міжособистісних стосунках, кросскультурній взаємодії.

Друга стадія розвитку особистості – індивідуалізація – характеризується оволодінням особистістю предметним змістом групових норм, але їх інтеріоризація ще не завершена. Виникає і дозволяється суперечність між потребою суб'єкта бути особистістю і можливостями, наданими для цього в колективі. У результаті відбувається індивідуалізація колективних норм і правил, їх зміст частково модифікується відповідно до індивідуальних особливостей особистості, що формується. З предметного змісту групових норм і цінностей виокремлюється те, що найбільшою мірою відповідає індивіду.

На стадії інтеграції, завершальному процесі формування особистості, «відбувається інтеріоризація колективних норм, що трансформуються у внутрішні норми, власні смаки та уподобання індивіда, регулятиви і спонукання самостійної поведінки. Зв'язок особистих і суспільних інтересів реалізується за допомогою спільної творчості, співавторства у створенні нових стилів поведінки» [108, с.26-27].

На відміну від періодизації процесу соціалізації, питанню становлення особистості у правовій сфері, на нашу думку, присвячено недостатньо уваги у науковій літературі.

Видається, що виокремлення етапів процесу правової соціалізації необхідно здійснювати через призму відносин, у які вступає особа протягом свого життя, а зокрема – правових відносин та статусу, якого вона у цих відносинах набуває.

Правовим відносинам притаманні такі ознаки:

- 1) це така ідеальна (ідеалістична) форма фактичних суспільних відносин, яка складається на основі правових норм;
- 2) це відносини, які виникають унаслідок впливу норм позитивного права на поведінку людей;
- 3) це особлива форма зв'язку через права та обов'язки, що закріплені в нормах об'єктивного права;
- 4) правові відносини мають свідомо-вольовий характер;
- 5) гарантуються державою і охороняються у необхідних випадках її примусовою силою [155, с.36].

Учасники (суб'єкти) правових відносин – це правоздатні суб'єкти суспільного життя, які є носіями юридичних прав та обов'язків [129, с.83]. Для того щоб бути суб'єктом правовідносин, індивід повинен володіти правосуб'єктністю. Правосуб'єктність являє собою єдність складових елементів правоздатності, дієздатності й деліктоздатності.

Під правоздатністю в теорії права розуміється абстрактна можливість суб'єкта права мати відповідні права та обов'язки, передбачені чинним правом [151, с.346]. Правоздатність – це мінімально необхідна передумова для того, щоб учасник суспільного життя міг вважатися суб'єктом юридичного права [129, с.78]. Неодмінна ознака правоздатності фізичних осіб – її невідчужуваність. Від правоздатності не можна відмовитися, її не можна передати комусь іншому, її не можна позбавити навіть в судовому порядку [106, с.29].

Правоздатність – це невід'ємна властивість особистості, громадянина, який живе в державі, що наділяє своїх громадян відповідними правами. Зміст правоздатності визначається законодавством і диференціюється у залежності від характеру регульованих відносин. Отже, правоздатність належить усім громадянам від народження, незалежно від стадії та рівня їх соціалізації.

Поняття дієздатності означає реальну здатність громадянина своїми

діями здійснювати права й обов'язки [151, с.106-107].

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права відповідати за вчинене ним правопорушення, тобто бути суб'єктом юридичної відповідальності.

Розрізняють загальну правосуб'єктність та спеціальну. Загальна правосуб'єктність означає можливість для всіх громадян вступати в правовідносини, користуватися будь-якими встановленими законом правами і свободами. Спеціальна правосуб'єктність необхідна для деяких правовідносин, суб'єкти яких повинні мати спеціальні знання, певний вік, відповідати іншим вимогам.

Так, зокрема, відповідно до Конституції України та українського виборчого законодавства дієздатність виникає лише з досягненням 18 років, тобто повноліття (стаття 70 Конституції України). Для того щоб бути обраним до Верховної Ради України, необхідно досягти 21 – річного віку (стаття 76 Конституції України).

В основі публічних прав лежить суспільно значимий інтерес. До них належать політичні права і свободи громадянина, суть яких зводиться до участі громадянина в управлінні державою, як безпосередньо, так і через представницькі органи, а, отже, вплив тією чи іншою мірою на долі людей, що спонукає законодавця до необхідності введення вікових обмежень [155, с.37].

Системними елементами правовідносин є суб'єктивне право і юридичний обов'язок. Юридичні права і обов'язки – це рівнозначні елементи правовідносин. Немає прав без обов'язків так само, як немає обов'язків без прав. Обсяг і межі суб'єктивних прав та обов'язків у загальному вигляді визначаються нормами права. Суб'єктивне право – це закріплена в юридичних нормах можливість її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав [129, с.79]. Суб'єктивним право називається тому, що тільки від волі суб'єкта залежить, як ним розпорядитися. На відміну від суб'єктивного права обов'язок суб'єкта полягає в необхідності погоджувати свою поведінку з висунутими щодо

неї вимогами.

Реалізація суб'єктами права наданої можливості або необхідності певної поведінки, передбаченої нормою права, пов'язана з місцем особи в суспільстві, її правовим статусом. Н. Вітрук виділяє такі основні структурні елементи правового статусу особистості, як система юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів [23, с. 29-32]. Правовий статус особи є єдиним (спільним) для всіх, незалежно від особливостей їх соціального, сімейного стану, статі, віку. Водночас особа проявляє себе в різних сферах суспільного життя, виконує різні соціальні ролі, тому поряд із загальним правовим статусом існують спеціальний та індивідуальний правові статуси різних категорій осіб. Спеціальний правовий статус визначає правове становище людини як особи, що виконує соціально-значущі функції, професійні, суспільно-політичні, сімейні. Вчені також відзначають, що одна й та ж конкретна особа може бути носієм одночасно різних спеціальних статусів залежно від тих соціальних позицій, які вона займає в суспільстві [23, с.188]. Індивідуальний правовий статус складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має на даний час. Цей статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості суб'єкта у певний момент його існування [129, с.80]. Між загальним, спеціальним і індивідуальним правовими статусами існує взаємозв'язок, оскільки вони в певному обсязі збігаються і впливають із загальних прав, обов'язків та їх конкретизують, розвивають і доповнюють або обмежують загальний правовий статус особи [85, с.23-24].

Під впливом різного роду факторів, що викликають кількісні та якісні зміни, відбувається персоніфікація суб'єктивного права, тобто суб'єктивне право зі стану, коли воно належить усім і кожному, індивідуалізується в правовому відношенні. Вступ особи в правовідношення є тим стрибком від одного якісного стану суб'єктивного права (як елемента правового статусу) до іншого якісного стану суб'єктивного права на стадії конкретного правовідношення, коли чітко визначені суб'єкти (сторони) цього

відношення [85, с. 31-32].

Правовий статус особи визначає роль, місце, положення її в суспільстві, створює правові умови взаємин з іншими людьми, державою. Юридичні права і обов'язки – це не просто моделі поведінки, а соціальні якості, які, виникаючи у суб'єктів, реально пов'язують їх кореспондуючими можливостями і зобов'язаннями певної поведінки. Правосуб'єктність та правовий статус в єдності характеризують особу як суб'єкта права та правовідносин. Правосуб'єктність характеризує здатність особи до свідомої поведінки в межах її правового статусу.

Зміст, обсяг дієздатності, деліктоздатності залежать від віку, по досягненню якого особа стає дієздатною або деліктоздатною, з якого особа може бути притягнута до юридичної відповідальності; від стану здоров'я особи (наприклад, при наявності душевної хвороби, слабоумства, алкоголізму, наркоманії особа є недієздатною); родинних зв'язків (укладення шлюбу між близькими родичами заборонено); законослухняності особи в охоронних правовідносинах (особа, яка вчинила злочин та відбуває кримінальне покарання, позбавлена певного обсягу прав).

Для розгляду стадій соціалізації громадянина в правовій сфері необхідно також дослідити питання вікових обмежень у законодавстві України.

У повному обсязі дієздатність в Україні виникає з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку відповідно до ч.1 ст. 34 Цивільного кодексу України. Настання повної дієздатності після досягнення повноліття стало загальним правилом і поширюється на всі відносини, що регулюються за допомогою інших галузей права. У цивільному законодавстві неповнолітні поділяються на дві групи: малолітніх у віці до 14 років і неповнолітніх у віці від 14 до 18 років.

Малолітні у віці до 18 років мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на

результати інтелектуальної, творчої діяльності, тобто наділені частковою цивільною дієздатністю (ст. 31 Цивільного кодексу України).

Неповнолітні у віці від 14 до 18 років мають право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Неповнолітня особа також може вчиняти інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Таким є обсяг неповної цивільної дієздатності (ст. 32 Цивільного кодексу України).

Цивільний кодекс України передбачає можливість так званої «емансипації», суть якої полягає в тому, що повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Повна цивільна дієздатність може бути надана також фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (ст. 35 Цивільного кодексу України). Відповідно до Сімейного кодексу України шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років (ст. 22). За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23). Таким чином, відбувається емансипація і при вступі в шлюб до досягнення вісімнадцятирічного віку. У цьому випадку громадянин набуває дієздатності в повному обсязі з часу вступу в шлюб, що зберігається в разі розірвання шлюбу до досягнення вісімнадцяти років (ч. 2 ст. 34 Цивільного кодексу України).

В адміністративному праві віковий ценз досягається з 16 років (ст. 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Таким чином, віковий ценз знижується і розширюється обсягом дієздатності неповнолітнього.

Деліктоздатність у різних галузях права настає з різного віку. У цивільному праві повна деліктоздатність настає з вісімнадцяти років. Неповнолітні у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років самостійно несуть майнову відповідальність по тих договорах, які укладені ними самостійно відповідно до закону (ч. 1 ст. 33 Цивільного кодексу України). У сфері кримінального права закон гнучко підходить до встановлення відповідальності. За різні види злочинів кримінальна відповідальність настає з 14, 16 або й 18 років (злочини із спеціальним суб'єктом). В основному особа підлягає кримінальній відповідальності, досягнувши на час вчинення злочину шістнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України). Особи, які досягли на час вчинення злочину чотирнадцятирічного віку, підлягають кримінальній відповідальності за вбивство та інші тяжкі злочини (ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України).

До юридичної відповідальності притягаються громадяни, які володіють якостями особистості – свідомістю і волею, тобто осудні особи, здатні усвідомлювати вчинене ними і керувати своїми діями. Здатність керувати своїми діями свідчить про можливість ставити перед собою певні цілі і прагнути до їх досягнення, виявляти для цього свою волю або, навпаки, для того, щоб утриматися від необдуманих вчинків і спокус. Лише при встановленні осудності особи може бути поставлене питання про її винуватість у скоєному [22, с.184]. Особи, позбавлені такої здатності, тобто ті, хто не усвідомлює небезпеки скоєного і якщо усвідомлює, то не може керувати своїми діями (бездіяльністю), визнаються неосудними і не підлягають юридичній відповідальності. Поняття неосудності розкривається в статті 19 Кримінального кодексу України. Поняття неосудності складається з двох критеріїв, сукупність яких і характеризує цей стан: юридичного (психологічного) та медичного.

Юридичний критерій поділяється на дві ознаки: інтелектуальну і вольову. Інтелектуальна ознака передбачає неможливість (нездатність) особи усвідомлювати небезпеку своїх дій (бездіяльності). Ця якість психіки означає відсутність в особі здатності розуміти як фактичну сторону вчиненого діяння (нерозуміння ним причинного зв'язку між вчиненим діянням і наслідками), так і його соціальне значення. Головне в змісті інтелектуальної ознаки полягає в нерозумінні особою соціального сенсу свого діяння, тобто у відсутності розуміння його суспільно небезпечного характеру.

Вольова ознака полягає в нездатності особи керувати своїми діями (бездіяльністю). У цих випадках особа усвідомлює (відносно) кримінальну протиправність (суспільну небезпеку) своїх дій, але не може утриматися від вчинення цих дій. Подібний розлад волі може мати місце при психічних захворюваннях (енцефаліт, епілепсії), наркотичному голодуванні, сильних стресах.

Для наявності підстав визнання особи неосудною необхідні ще показники медичного характеру – це хронічні і тимчасові психічні розлади, недоумство або інший хворобливий стан психіки (стаття 19 Кримінального кодексу України).

Не можуть притягатися до юридичної відповідальності малолітні і психічно хворі: перші – як ще не сформовані, а другі – як умовно деградовані особистості. Не можуть бути суб'єктами відповідальності громадяни, визнані судом неосудними, недієздатними.

Встановлені законом вікові межі відповідальності мають імперативний характер і не можуть бути змінені судом або іншим правозастосовним органом.

На думку І. Усімової, якщо врахувати глобальні соціально-економічні зміни, настання епохи інформаційних технологій, широких міжнародних зв'язків, процесу акселерації, а також значного, так би мовити, «омолодження» злочинності, з урахуванням цих факторів доцільно було б

знизити вікову межу суб'єктів відповідальності, не застосовуючи при цьому до малолітніх правопорушників суворих заходів покарання [155, с.44].

Проблема вікових обмежень гостро стоїть і в країнах Європи і США. Так, у ФРН у зв'язку із зростанням злочинності серед неповнолітніх, знову піднімається питання про зміну вікової межі кримінальної відповідальності. На сьогодні цей вік становить 14 років. У США вікова межа кримінальної відповідальності знижена у деяких штатах до 10 років, а в окремих – і до 9 років, передбачається навіть її зниження до 8 років [164, с.60-61].

Як бачимо з порівняльного аналізу строків при визначенні цивільних, політичних прав, настання кримінальної відповідальності законодавець ґрунтується на презумпції досягнення громадянами певного (середнього) рівня соціалізації. Ряд правових інститутів законодавець пов'язує з досягненням певного віку, якому відповідає і певний рівень соціалізації суб'єкта в конкретній галузі суспільних відносин.

Такі критерії цивільної та трудової дієздатності суб'єкта, віковий критерій виборчого права, права на вступ у шлюб. Той же критерій покладено в основу інститутів кримінального та кримінально-процесуального права, причому в одних випадках він лягає в основу презумпції досягнення, а в інших – недосягнення суб'єктом необхідного ступеня правової соціалізації. Ґрунтуючись на подібних презумпціях, законодавець визначає рівень правових вимог до суб'єкта; міру необхідної правової допомоги суб'єкту у зв'язку з незавершеністю ним процесу соціалізації (обов'язкова участь захисника, якщо підозрюваний є неповнолітнім) і заходи пом'якшення кримінальної репресії особам до 18 років; вищу здатність до ресоціалізації суб'єкта неповнолітнього в порівнянні з дорослим [155, с.45].

Слід звернути увагу також на наступні моменти:

а) розбіжність встановлених законом вікових критеріїв соціалізації в

окремих галузях вітчизняного законодавства, наприклад, досягнення 14 років – індикатор достатньої соціалізації суб'єкта для участі у трудових правовідносинах, але не достатній для участі в політичному житті;

б) невідповідність вікових критеріїв соціалізації в кримінальному праві, де законодавець дає два різних критерії соціалізації (досягнення 14 і 16 років як умов кримінальної відповідальності).

Всі ці презумпції ступеня вікової соціалізації суб'єкта є неспростовними. Оспорювання досягнення або недосягнення встановленого законом ступеня правової соціалізації не допускається. Незалежно від ступеня свого індивідуального розвитку, суб'єкт не може претендувати на надання йому виборчого права до досягнення ним вісімнадцятирічного віку. Все це свідчить про те, що результатом процесу правової соціалізації є комплексний розвиток суб'єкта – як біологічний, психологічний, духовний, соціальний. Але настає він не одночасно. Звідси і різниця у праві вступу особи у трудові, цивільні, політичні відносини. На диференціацію правової відповідальності впливає і ряд інших соціалізуючих факторів, пов'язаних з історичними, культурними, етнічними, регіональними, індивідуальними особливостями суб'єкта. Слід також зауважити, що формування правової свідомості в індивіда відбувається набагато пізніше, ніж моральне, естетичне та інше на основі вже накопиченого соціального досвіду, тобто на ґрунті загальної соціалізації.

Таким чином, правова соціалізація особистості відбувається як в міру дорослішання, так і зміни, підвищення рівня ролей, збагачення правовими знаннями, накопичення соціально-правового досвіду, набуття правосуб'єктності. Разом з тим і на правосуб'єктність впливає соціальне становище особистості, її вік, психічний стан. Існує величезна залежність особистості, її правового статусу, суб'єктивного права та їх реалізації у правовідносинах від того, наскільки особистість, як суб'єкт права, освоїла правові цінності, володіє досвідом вибору правової поведінки. Суб'єктом

правовідносин може бути особа, яка володіє свідомістю, волею і здатна нести відповідальність за свої дії.

I. Усімова на підставі здійсненого нею дослідження виділяє наступні стадії правової соціалізації [155, с.46-48]:

Первинна стадія соціалізації (з 2-х років і до 6-7 років). Первинною цю стадію автор називає тому, що людина ще у дошкільному віці починає засвоювати перші уявлення про правила і норми поведінки, у формі: «можна - не можна», «добре - погано», «добро - зло», про те, що дорогу можна переходити тільки на зелений колір і так далі. Первинними агентами правової соціалізації дітей у цьому віці є безпосередньо батьки, родичі або вихователі, няні, гувернантки. Це правоздатні суб'єкти, але ще не дієздатні.

Початкова – з 6-7 до 14 років, коли підліток поступово освоює основи знань про право, норми поведінки, про свої права і свободи, про роль права, держави у житті як суспільства, так і окремої особистості. Підліток володіє обмеженою правосуб'єктністю, частково використовує правовий статус.

Перехідна – з 14 до 16-17 років. У цей період відбувається інтенсивне формування фізіологічних і психічних властивостей особистості. Вони пов'язані зі значними суперечностями. «Концепція Я» остаточно ще не сформувалася і у правовій свідомості домінують емоції, почуття і правові уявлення, погляди можуть характеризуватися нестійкістю, схильністю до негативних впливів, які легше сприймаються. Підліток отримує паспорт, настає його дієздатність і часткова деліктоздатність.

Базова (основна) – з 18 до 25 років. Суб'єкт права починає усвідомлено, осмислено включатися у суспільне життя, правові відносини, опановує всією сукупністю знань про право, правовими цінностями. У цей період інтенсивно йде процес формування правосвідомості, морально-правової культури особистості. Настає повна правосуб'єктність. Особистість у повній мірі використовує свої суб'єктивні права і готова

виконувати юридичні обов'язки, відстоювати і захищати свої права, здатна нести відповідальність за свої дії.

Пізня – з 25 років і триває все свідоме життя. Цей період характеризується не тільки закріпленням наявних правових знань, але і самостійним їх накопиченням, формуванням стійкої правової поведінки. Суб'єкт не тільки з повагою ставиться до законів, вміє захищати свої права та інтереси, але може брати участь у правотворчості, в охороні правопорядку, в органах управління. Особистість активно включається в соціально-правову діяльність.

Те, що правова соціалізація являє собою потенційно незавершений процес, навіть у пенсійному віці, підтверджується соціально-економічними, політичними, науково-технічними змінами, що відбуваються в суспільстві, коли людині все частіше доводиться заново шукати своє місце в житті, отримувати другу професійну освіту, постійно поповнювати свої знання та вміння останніми досягненнями в науці і техніці.

І. Усімова, навівши зазначену періодизацію, зауважує, що визначити стадії правової соціалізації можна тільки умовно, оскільки не може бути чітких термінів як становлення особистості, так і її правової соціалізації.

Оскільки основним критерієм поділу на стадії процесу правової соціалізації особистості є рівень (ступінь) накопичення особистістю правових знань, умінь і навичок поведінки у правовому просторі, важливим є питання про рівні стану суб'єкта соціалізації, який має бути досягнутий в результаті правової соціалізації.

М. Ільчіков, Б. Смірнов вважають, що результатом соціалізації особистості є розвиток у неї певної системи соціальних якостей, яка фіксується поняттям «соціальна зрілість», що включає у себе в якості компонентів інтелектуальну, трудову, професійну, світоглядну, політичну, моральну та ін. зрілість особистості [63, с.46-47]. У науковій літературі існує думка, що зазначені компоненти треба доповнити і правовою

зрілістю особистості [155, с.48].

Інтелектуальна зрілість – розвиток розумових здібностей особистості, достатніх для виконання соціальних ролей. Трудова – готовність особистості до трудової діяльності і досягнення певної економічної самостійності. Професійна – результат оволодіння певним рівнем знань і навичок діяльності з конкретної професії та спеціальності і є джерелом реалізації матеріального і духовного життя людини. Світоглядна – система поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, на ставлення людей до наколишньої дійсності і до самого себе, а також обумовлені цими поглядами їх переконання, принципи пізнання і діяльність [139, с.811]. Політична зрілість – включення індивіда в політичну систему, формування політичної свідомості, її політичної поведінки, становлення громадянина. Моральна зрілість – це такий рівень соціалізації особистості, який характеризується високою внутрішньою моральною культурою. І, нарешті, правова зрілість особистості характеризується засвоєнням принципів, норм права, вимог законів, оволодіння досвідом, навичками правого спілкування, поведінки, прояв соціально-правової активності. Правова зрілість, на думку І. Левченко і С. Облієнко, перебуває в тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості з правосуб'єктністю особистості [85, с.46].

Розглядаючи правову зрілість людини з філософської точки зору, В. Малахов визначає людину як правову істоту. «Правова істота – це людина, яка існує в системі координат правової реальності і перестає бути повноцінною людиною, як тільки вона за межі цієї мережі виходить (або випадає)», «Право – властивість людини, а людина – субстанція права. Це найбільше і найспоконвічніше, що може бути сказано про правову істоту. І на цьому рівні виявляється повна відкритість людини змісту правового життя» [95, с.251]. Правова істота виступає формою відособлення, виділення індивідуального з товариства, середовища, обставин, норм і т. п.; самоствердження, гідності, наполягання на собі, на своїх бажаннях,

запитах, цілях; це ідентифікація, усвідомлення людиною себе в якості правової істоти. Найважливіша форма ідентичності (самоідентифікація) правової істоти – її незамінність, самостійність, цілісність. Така ідентичність можлива і необхідна лише в тому випадку, коли людина виявляється здатною осмислити себе в системі життєво важливих ціннісних рішень та прагне постати як особа (особистість) перед будь-якою інстанцією. У той же час В. Малахов відзначає, що правове становлення людини не може бути ототожене з соціалізацією, але може бути асоційоване з нею, хоча механізм соціалізації всього безпосередньо втілюється в правовому становленні людини [95, с.261-263]. І. Усімова вважає [155, с.283], що висловлену В. Малаховим думку можна уточнити, оскільки усвідомлення своєї повноти цілісності, незруйнованості робить правову істоту учасником права, діяльною правовою особою [95, с.264], а це і є правова соціалізація особистості, яка є частиною загальної соціалізації.

У правовій соціалізації особистості дослідники визначають в основному три рівні зрілості. На першому рівні йде процес засвоєння, накопичення правових знань. На другому – правові цінності з «зовнішніх» регуляторів поведінки індивіда переростають у «внутрішні», тобто тут має місце діалектичний закон про перехід кількості в якість, коли накопичені знання стають його переконаннями, правовими почуттями. Відбувається особистісне прийняття правових цінностей в реальній дійсності. На третьому – правові знання, переконання реалізуються в діях особистості. Це практична реалізація засвоєних правових цінностей. В особистості розвивається особлива якість – здатність до саморегуляції своєї поведінки, вчинків [9, с.6]. Дуже велике значення в результаті правової соціалізації має те, наскільки інститут соціалізації забезпечує прийняття життєво важливих рішень.

О. Шапієва, розглядаючи рівні соціалізації, робить акцент на формуванні морально-правової зрілості. Так, на першому рівні право

сприймається особистістю переважно крізь призму моральних вимог, як моральний імператив. Агентами соціалізації на цьому рівні є в основному сім'я, родичі. На другому рівні сприймаються норми права у формі закону, але це ще активно-пасивне сприйняття. Агентом виступає та соціальна група, яка оточує суб'єкта. Третій рівень соціалізації, коли право сприймається суб'єктом як морально-правова цінність. На цьому ступені людина вступає вже в найбільш глибокі взаємини, повне включення в суспільні процеси, визнання його в соціальному середовищі в якості авторитету. Це вищий рівень розвитку морально-правової свідомості. На цьому рівні, на думку автора, десоціалізація особистості неможлива [169, с.149-150].

І. Усімова вважає, що особистість може досягти такого рівня правової соціалізації, на якому вона не лише освоює культурні, правові цінності, керується у своїх діях правом, успішно функціонує як повноправний член суспільства, але й готова до творчого розвитку права (правотворчості), вдосконалення правових відносин, позитивної зміни розвитку суспільства. «Це не просто вищий рівень, а найвища, творча сходинка правової соціалізації особистості. Це людина-творець, здатна перебудувати суспільство, створити нову правову культуру, нові соціально-правові цінності. Таким чином, рамки правової соціалізації особистості можна розширити включенням нового аспекту – творчого, позитивного соціально-правового розвитку» [155, с. 52].

Враховуючи напрацювання авторів стосовно періодизації процесу соціалізації особи, вважаємо за доцільне запропонувати власний варіант розподілу процесу правової соціалізації на етапи.

І етап, який умовно можна назвати «первинним» або «дошкільним», на нашу думку, розпочинається із засвоєння дитиною елементарних правил суспільного співжиття, які вона дізнається від своїх близьких. Дитина не знає, що таке право і юридична відповідальність. Але на цьому етапі закладаються первинні уявлення про те, що дозволено, а що заборонено,

що можна робити, а що – ні.

II етап з умовною назвою «перехідний» або «навчальний» можна виділити із часу вступу дитини до школи і до моменту її закінчення. На цьому етапі особа отримує перші усвідомленні знання про право, його дію, відповідальність за порушення правових норм. При цьому основним джерелом таких знань вже є не батьки та близькі, а такий суспільний інститут як школа, що спеціально призначений для процесу соціалізації учнів, в т.ч. правової.

III етап – «основний». На нашу думку, цей етап бере свій початок із закінченням навчання у школі і так званою зустріччю із життям та триває упродовж життя особи. Після закінчення школи особа в основному або розпочинає свій трудовий шлях, або продовжує навчатися вже у вищому навчальному закладі. Незалежно від зробленого вибору, особа починає стикатися із великою кількістю формалізованих процедур, починаючи від написання заяви про прийняття до ВНЗ чи на роботу і закінчуючи судовими процесами. Внаслідок цього необхідним для неї є вивчення норм права, вимагання дотримання іншими особами її прав та законних інтересів тощо. Таким чином формується ставлення особи до права, а, отже, правова соціалізація, процес якої не завершується аж до смерті особи.

Навівши власний варіант періодизації процесу правової соціалізації, зазначаємо, що він, так само, як і варіанти інших авторів, є досить умовним, адже життєвий шлях кожної людини є індивідуальним, крім того, можливі різноманітні варіанти девіантних відхилень, що впливають на рівень правової соціалізації особи.

3.2. Особливості механізмів правової соціалізації

Проблема механізму не лише правової соціалізації, але й соціалізації загалом, не знайшла свого однозначного вирішення у науковій літературі, а тому залишається актуальною досі.

Незважаючи на те, що у науковій літературі накопичений вагомий матеріал з питань законів розвитку, формування, механізмів соціалізації особистості, донині залишається багато проблем, як в плані теоретичного опису механізмів, так і в технологічних розробках. Кожна теоретична концепція, представлена тим чи іншим автором чи їх групою, має свої підходи у вирішенні цих проблем.

Якщо звернутися до лінгвістичного тлумачення терміна «механізм», то побачимо, що під цим поняттям розуміється сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище; внутрішня будова, система чого-небудь; пристрій, що передає або перетворює рух [138, с. 695].

Під механізмами соціалізації у науковій літературі розуміють механізми переходу внутрішніх стимулів (інстинктів) в соціально прийнятні форми; зовнішнє стимулююче підкріплення тієї чи іншої поведінки і вчинків [21, с. 175-176]; систему соціальних зв'язків і відносин, що формують потреби та мотиваційну структуру особи, а також визначають основну спрямованість їх дій до соціальних цінностей суспільства за допомогою різноманітних відносин [69, с. 69]; різні стихійні, спеціально неорганізовані впливи середовища, найближчого оточення, завдяки яким зовнішні регулятори, групові норми та приписи переводяться у внутрішній план, стають внутрішніми поведінковими регуляторами [12, с. 35].

Слід також наголосити на тому, що існує надзвичайно багато поглядів стосовно видів механізмів соціалізації особи, у тому числі правової. Крім того, поряд із терміном «механізм соціалізації», використовуються також інші поняття (способи, форми соціалізації), які, на нашу думку, позначають по суті ті самі явища. Ґрунтовне дослідження механізму соціалізації було здійснено в рамках психологічної та соціологічної наук.

3. Фрейд одним з перших виділив механізми соціалізації дитини, до яких відносяться: підтвердження - виключення, заборона, заміщення

(підстановка), імітація, ідентифікація [162, с. 243]. Він підкреслював вирішальну роль раннього дитячого досвіду в розвитку особистості і значення відносин з батьками, за допомогою яких культурні цінності конституюються в особистості. За Фрейдом, основними в процесі соціалізації є стадії психосексуального розвитку, при яких відбувається розгортання вроджених властивостей підлітка, але в конфлікті з вимогами суспільства.

Низка психологів – прихильників фрейдизму – виділяють 3-поміж механізмів соціалізації, принаймні, чотири - імітацію (прагнення копіювати модель поведінки), ідентифікацію (засвоєння установок і цінностей, прийнятих як свої власні), сором (як переживання викриття та ганьби, пов'язаних з реакціями інших людей), почуття провини (переживання, пов'язане з покаранням себе незалежно від інших) [168, с. 73].

Е. Еріксон вважає, що становлення особистості являє собою послідовну зміну етапів, на кожному з яких відбуваються якісні зміни, з'являються особистісні новоутворення, виникнення яких підготовлено всім процесом попереднього розвитку особистості [167]. Особливо важливою є думка, згідно з якою нове в особистості може виникнути і утвердитися лише тоді, коли в минулому для неї вже були створені відповідні психологічні та поведінкові умови. Однак, на переконання Еріксона, стадії розвитку особистості зумовлені і є результатом «епігенетичного розгортання плану особистості», який успадковується генетично. Механізмами соціалізації особистості розуміються «особиста і соціальна кризи», що представляють собою виклик, який призводить до особистісного зростання.

Досліджуючи питання механізмів соціалізації в психологічному плані, Б. Паригін указує на важливу роль таких механізмів, як навчання, навіювання, адаптація, наслідування, приклад, запозичення і т.д. В ході ж освоєння людиною системи соціальних відносин велика роль, на його

думку, відводиться таким механізмам, як переконання, ідентифікація, керівництво і т.д. [116, с. 168]

У соціальному плані І. Кон відносив до механізмів соціалізації сім'ю, школу, дитячі установи і т.д. [73, с. 121] В. Момов представив цілу систему організованих механізмів впливу суспільства на людину. Ця система включала в себе наступні елементи: інформаційно-освітні (освіта, професійне навчання, масова пропаганда, ідеологічна просвіта і т.д.), стимуляційні (система форм, засобів і методів матеріального і духовного стимулювання), регулятивно-контролюючі (система соціальних еталонів, роль яких виконують різні види приписів, норм, оціночних критеріїв, зразків, стереотипів та ін.), організаційно-регулюючі (система соціальних статусів, ролей і функцій особистості) і ряд інших менш значних елементів [99, с. 163].

Спробу зробити аналіз механізму соціалізації на основі системного підходу представив науковій громадськості Є. Столбун. Він визначає механізм соціалізації саме як систему елементів з певним принципом їх взаємозв'язку. Всяка зміна в одній з ланок системи веде до зміни у всіх інших. Елементами цієї системи є, з однієї сторони, людський індивід (внутрішня сторона системи), а з іншого – соціалізуючі фактори: сім'я, соціальні інститути, спосіб матеріального виробництва, культура в цілому (зовнішня сторона системи). За допомогою механізму соціалізації відбувається перехід вимог зовнішньої сторони системи - суспільства в елементи внутрішньої структури особистості: норми, цінності, потреби, установки і т.д., що складає процес інтеоріорізації. Одночасно відбувається і зворотний процес екстеоріорізації, перетворення досвіду особистості в дії, в поведінку [147, с. 43].

Р. Шаміонов визначає наступні механізми соціалізації:

1) ідентифікація – ототожнення індивіда з деякими людьми або групами, що дозволяє засвоювати різноманітні норми, відносини і форми поведінки, які властиві навколишнім;

2) наслідування як свідоме чи несвідоме відтворення індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей, манер, рухів, вчинків;

3) навіювання – процес неусвідомленого відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів, станів тих людей, з якими він взаємодіє;

4) соціальна фасилітація – соціалізуючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, в результаті якого їх діяльність реалізується вільніше й інтенсивніше;

5) конформність – усвідомлення розбіжності в думках з людьми і зовнішня згода з ними, що реалізовується в поведінці [168, с. 85].

У науці ідентифікація трактується як «психологічний процес, за допомогою якого суб'єкт присвоює собі властивості, якості, атрибути іншої людини і перетворює себе – цілком або частково – за його зразком. Побудова і відокремлення особистості здійснюється за допомогою самоототожнення» [84, с. 431].

У сучасній психології поняття ідентифікації розглядається як таке, що охоплює «три пересічних сфери психічної реальності:

1) ідентифікація – процес об'єднання суб'єктом самого себе з іншим індивідом чи групою на підставі усталеного емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків. Це може проявлятися у відкритому наслідуванні як слідуванні за взірцем, що особливо яскраво знаходить свій вияв у дошкільному дитинстві;

2) ідентифікація – це бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самого і проєкція, наділення його своїми рисами, почуттями, бажаннями;

3) ідентифікація – механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що виступає у вигляді занурення, перенесення індивідом себе в простір і час іншого і призводить до засвоєння його особистісних смислів» [79, с. 109].

У першому, найпоширенішому значенні ідентифікація виступає в якості «найважливішої психічної діяльності, що йде назустріч соціальним впливам, що формує ... самосвідомість» [148, с. 61], як механізм соціалізації. Цей механізм (на відміну від навчання та інструктування) характеризує висока суб'єктивна активність особистості і (на відміну від наслідування) усвідомленість. У літературі таке поняття ідентифікації визначають як уподібнення, ототожнення, прагнення слідувати певним характеристикам значущої особи, свідоме наслідування, «процес, при якому суб'єкт копіює свої думки, почуття чи дії з іншої особи, яка служить в якості моделі», «засвоєння цінностей, ідеалів, ролей і моральності значущої особи».

На думку В. Мухіної, механізм ідентифікації включається вже в дитячому віці. При цьому не тільки дитина ідентифікується з дорослими, наслідує матір, але і мати, намагаючись передбачити бажання дитини, прагне ідентифікуватися з нею. Ця обопільна ідентифікація складає основу відносин дитини і дорослого на даному етапі: сприяючи встановленню співпраці між малюком і батьками, вона впливає на формування в дитини соціальної потреби в позитивних емоціях, почуття довіри до людей. Включаючись вже на ранніх стадіях розвитку особистості, механізм ідентифікації, вважає В.С. Мухіна, не втрачає свого значення протягом усього періоду розвитку особистості, набуваючи специфічні риси на кожному віковому відрізку. Взаємодія механізмів ідентифікації-відокремлення зумовлюють картину вікового розвитку дитини від етапу до етапу [21, с. 188].

Є. Весна в якості загальноновизнаних рис ідентифікації виділяє наступні [21, с. 189]:

- 1) ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом;
- 2) суб'єкт, з яким особистість себе ототожнює, є значущим для неї;
- 3) у процесі такого ототожнення відбувається засвоєння норм і цінностей значущого іншого суб'єкта;

4) в якості значущого іншого може виступати людина, група, вигаданий герой, збірний ідеал і навіть певний стиль життя.

Ідентифікація є необхідною умовою соціального розвитку людини, вона забезпечує присвоєння особистістю соціальних норм. Вона може здійснюватися [21, с. 190]:

- 1) з конкретною особою (власне ідентифікація);
- 2) з групою (великою, малою) (соціальна ідентичність);
- 3) із збірним ідеалом (особистісна ідентичність).

Ідентифікаційна модель, на яку орієнтується особистість, істотно змінюється у процесі її розвитку: як правило, в ранньому віці — це конкретна людина (мати, батько), в старшому — група людей. Зріла особистість характеризується орієнтацією на ідеал — збірний образ соціально бажаних рис, структурно змодельований самою особистістю. Одним з основних результатів ідентифікації є «Я» - концепція особистості.

Механізм ідентифікації забезпечує необхідний рівень і характер мотивації для оволодіння особистістю нормами, він є пусковим механізмом для процесу навчання, в результаті якого особистість оволодіває нормами суспільства. В його основі лежить усвідомлений чи неусвідомлений вибір особистістю певної позиції. Література показує, що цей вибір може бути не тільки усвідомленим чи неусвідомленим, але і вимушеним або добровільним [21, с. 191].

Є. Весна доходить до цікавого висновку, з яким, на наш погляд, слід погодитися в тому, що фактично всі механізми особистісної соціалізації можна описати як варіанти ідентифікації особистості: неусвідомлена добровільна ідентифікація з більшістю — це конформність, з окремою людиною — наслідування, усвідомлена вимушена ідентифікація — підпорядкування, відмова від ідентифікації — психологічний захист, усвідомлена добровільна ідентифікація — рефлексія, самовизначення і т.д. [21, с. 191].

В. Козирь розглядає процеси адаптації та інтеграції базовими

елементами механізму соціалізації. Соціальна адаптація являє собою об'єктивно необхідний процес входження індивіда (групи) в нове соціальне середовище та її освоєння, такої їх взаємодії і взаємного пристосування, в результаті якого створюються умови не тільки для здійснення особистістю її потреб і життєвих цілей, але і для прогресуючої зміни самого адаптованого середовища. З такого розуміння випливає, що пристосування суспільства до інтересів людей створює умови для більш глибокої адаптації особистості та її самореалізації, а адаптованість особистості, в свою чергу, сприяє інтеграції суспільства, його стабільному розвитку. Інтеграція передбачає активну взаємодію індивіда з середовищем, в якому людина робить свідомий вибір і яку вона здатна змінювати, коли в цьому є необхідність і доцільність [71, с. 19].

А. Мудрик виділяє декілька універсальних механізмів соціалізації. Умовно автор називає і характеризує їх наступним чином [101, с. 39]:

- 1) традиційний - через сім'ю і найближче оточення;
- 2) інституційний - через інститути суспільства;
- 3) стилізований - через субкультуру;
- 4) міжособистісний - через значущих осіб;
- 5) рефлексивний - через індивідуальне переживання і усвідомлення.

Традиційний механізм соціалізації (стихійний) являє собою засвоєння особою норм, еталонів поведінки, поглядів, які характерні для його родини і найближчого оточення. Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксації, некритичного сприйняття панівних стереотипів.

Інституційний механізм реалізується в процесі взаємодії особи з інститутами суспільства, різноманітними організаціями, як з тими, що спеціально створені для соціалізації, так і з тими, що реалізують функцію соціалізації факультативно, паралельно зі своїми основними функціями. У процесі взаємодії особи з різними інститутами соціалізації відбувається наростаюче нагромадження відповідних знань і досвіду

соціально схвалюваної поведінки, а також набуття досвіду імітації такої поведінки, досвіду безконфліктного уникнення його норм і т.д.

Стилізований механізм соціалізації діє в рамках субкультури. Під субкультурою в найзагальнішому вигляді розуміється той комплекс цінностей, норм, морально-психологічних рис і поведінкових проявів, які типові для людей певного віку або певної професійної чи культурної сфери, який в цілому створює певний стиль життя тієї чи іншої вікової, професійної або соціальної групи.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини із суб'єктивно значущими для неї особами та являє собою психологічний механізм міжособистісного перенесення на основі емпатії, ідентифікації і т.д.

Вплив всіх названих механізмів іноді в більшій мірі, а іноді і мінімально опосередковується рефлексією, тобто внутрішнім діалогом, в якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, однолітків, значущим особам і т.д. Тому, на думку О. Кодатенко [69, с. 73], є всі підстави розглядати як специфічний рефлексивний механізм соціалізації особи.

Окремої уваги потребують запропоновані Д. Гудимою способи правової соціалізації людини або, як зазначив сам автор, «... способи засвоєння біосоціального індивідом упродовж його життя прав й обов'язків людини». На його думку, таку групу способів можна поділити на: психологічні та соціально-педагогічні. При цьому, до першої групи відносяться імпринтинг (фіксація людиною переважно в період її дитинства на підсвідомому рівні прав, реалізація яких на неї вплинула, а також відповідальності за їх порушення). Як приклад, автор наводить ситуацію, коли батьки, реалізуючи своє право на виховання дитини відповідно до їхнього світогляду, формують у цієї дитини відповідний образ дій батьків, що може сприяти в майбутньому виборі нею певного світогляду, певних методів виховання її дітей тощо. Також до групи психологічних способів

належить екзистенційний натиск, тобто засвоєння людським індивідом прав через вплив на нього зовнішніх умов. Так, коли людина потрапляє у ситуацію, в якій їй завдається шкода, ця особа усвідомлює, що в неї є право на отримання від винного певного відшкодування. Наслідування є також психологічним способом. При цьому, наслідування, на думку автора, це засвоєння прав людини через використання досвіду інших людей, з якими відбувається комунікація. Для прикладу Д. Гудимою наводиться наступна ситуація: особа, яка не знає, чи може вона продати квартиру, котра перебуває в її користуванні, через комунікацію з іншими особами може довідатися, що право розпорядження майном має тільки його власник, а не користувач. Наступним психологічним способом виступає ідентифікація (сприйняття людиною прав, котрі реалізуються іншими людьми, як таких, що належать їй. Наприклад: дитина дізнається, що для отримання певної професії потрібно навчатися, а оскільки її старші товариші вчаться у школі, ця дитина ідентифікує себе з ними й усвідомлює своє право здобути шкільну освіту). До цієї групи належить і рефлексія як окремий спосіб соціалізації. Рефлексія – це внутрішній діалог, в якому людина відчуває чи не відчуває потребу у конкретних правах, сприймаючи одні та відкидаючи інші. Так, бажання особи стати суддею сприяє усвідомленню нею права на здобуття вищої юридичної освіти тощо. До другої групи способів, соціально-педагогічної, автор відносить традиційний та інституційний. Традиційний спосіб виражається у тому, що засвоєння людиною тих прав, котрі реалізуються іншими людьми, відбувається у процесі отримання нею знань про ці права через цілеспрямоване передавання їй відповідного досвіду. Так, інституційний спосіб – це засвоєння прав людини через взаємодію їх носія з інститутами суспільства, у т.ч. з органами держави [49, с. 129-130].

Соціалізація кожного індивіда відбувається за допомогою всіх названих вище механізмів. Однак у різних статево-вікових, соціально-культурних і професійних груп, у конкретних людей співвідношення ролі

механізмів соціалізації розрізняється і, часом, досить істотно.

Таким чином, з вищесказаного випливає, що соціалізація особи здійснюється в процесі її взаємодії з різноманітними і численними факторами, групами, організаціями, агентами, проходить за допомогою різних механізмів, які не тільки доповнюють один одного, але в тій чи іншій мірі неузгоджені та суперечать один одному. Все це об'єктивно зумовлює певний ступінь автономії особи, яка необхідна для формування особистості, здатної приймати рішення, протистояти зовнішньому тиску і т.п. [69, с. 73]

В. Кудрявцев і В. Казимирчук визначають наступні механізми правової соціалізації: у вигляді навчання, передачі досвіду і «символічної» соціалізації [81, с. 43].

Соціалізація у вигляді навчання ґрунтується, насамперед, на здобутті знань і засвоєнні тих норм, які прищеплюють повагу до відомого числа правил політичної і правової системи та соціальним ролям. Прищеплюється певний образ поведінки і діяльності. У цей процес включаються політичні і правові норми, знання політичних і громадських інститутів, механізму їх функціонування і т.д., що служить базою розуміння подій, що відбуваються, і дозволить виконувати свою роль громадянина, але особистість буде їх засвоювати і вивчати тільки в інтегрованому вигляді, виходячи зі своєї системи оцінок.

Соціалізація за допомогою передачі досвіду виступає як плід власної соціально-політичної та правової поведінки і діяльності особистості - через різні ролі, які доводиться грати людині, накопичуючи позитивний і негативний досвід, тим самим формуючи відповідну схему поведінки.

«Символічна» соціалізація ґрунтується на уявленнях, що виникли з оцінок і реакцій на них з боку членів групи, класу, суспільства в цілому. Наприклад, передача пригорщі землі покупцеві у давнину знаменувала собою передачу права власності, а обмін перснями між нареченим і нареченою – скріплення шлюбу [155, с. 30]. Таким чином, особистість

засвоює систему цінностей, норм за допомогою знаків.

Г. Шиханцов виділяє предметний, традиційний і раціональний механізми правової соціалізації. Предметний механізм передбачає, що людина в процесі тієї чи іншої діяльності, взаємодіючи з іншими особами, засвоює відповідний образ дій, шаблон поведінки. Традиційний механізм – коли людина, спостерігаючи дії людей у різних ситуаціях, засвоює відповідний спосіб поведінки. Раціональний – коли людина дізнається про правові цінності, стандарти правової поведінки з бесід з іншими людьми, з книг, із ЗМІ [173, с. 28].

Г. Іконникова і В. Ляшенко виділяють два напрями соціалізації: інтеріоризація і екстеріоризація. Інтеріоризація означає переклад зовнішніх вимог соціального середовища у внутрішній мотив дії, при цьому соціалізуючий вплив правового середовища реалізується через наступні механізми:

- інформаційно-освітній: організована діяльність з розповсюдження і впровадження у свідомість правової інформації;
- стимуляційний: матеріальне і духовне заохочення, що спонукає людину до певної діяльності;
- регулятивно-контролюючий: система правових норм, приписів, орієнтирів, еталонів, як імперативних, розпорядчих, так і не імперативних, таких, які стимулюють, надихають;
- організаційно-регулюючий: заснований на соціалізуючому впливі прав, обов'язків і повноважень людини в колективі, що впливають з її суспільного становища і виконуваних функцій.

Перші три механізми соціалізації формують особистісні якості людини як правової істоти, оскільки пов'язані із засвоєнням правових знань, формуванням правових переконань і ціннісних орієнтацій. В результаті такого засвоєння вимоги соціального середовища набувають особистісний сенс і значення. Останній механізм орієнтований на отримання людиною досвіду правової поведінки.

Другий напрям соціалізації – екстеріоризація, полягає в об'єктивізації внутрішнього світу людини в його діяльності, сходження від особистісних мотивів, установок, потреб, інтересів, цілей до практичних дій з їх реалізації. Автори систему правової екстеріоризації представили наступним чином:

- система індивідуальних правових потреб та інтересів усвідомлюється і перетворюється в інтерес, а інтерес формує у людини ідеальне прагнення;

- система правових орієнтації і позицій (сукупність цілей, установок і оцінок), які породжують відповідні прерогативи і поведінку для задоволення правових потреб людини. Змістом цієї системи виступають аксіологічний (ціннісний) і деонтологічні (нормативно-посадовий) аспекти, що формують установку людини, тобто її активне ставлення до правових норм і цінностей;

- система організації поведінки відповідно до потреб, норм, оцінок, що мобілізує на реалізацію власних цілей, потреб;

- система правової діяльності, що грає найважливішу роль в соціалізації людини. За своєю суттю це практична реалізація потреб, інтересів, мотивів, цілей в поведінкових актах [62, с. 76-77].

I. Усімова робить висновок про те, що основним механізмом правової соціалізації є правове виховання [155, с. 34]. Під правовим вихованням автор розуміє прогрес, спрямований на виховання правової свідомості, правової культури, правової поведінки особистості шляхом цілеспрямованого впливу з урахуванням впливу зовнішніх чинників [155, с. 78].

Виокремлюючи систему механізмів правової соціалізації, на нашу думку, слід відштовхуватися від універсальних механізмів соціалізації, які запропонував А. Мудрик. Вважаємо, що саме поділ механізмів правової соціалізації на традиційний, інституційний, стилізований (або субкультурний), міжособистісний та рефлексивний дає змогу всебічно

дослідити механізм правової соціалізації в цілому.

Традиційний механізм правової соціалізації забезпечує засвоєння дитиною елементарних правил поведінки, правил суспільного співжиття на первинному (дошкільному) етапі правової соціалізації.

Інституційний механізм починає діяти вже на наступному етапі правової соціалізації – перехідному (або навчальному). Першою такою інституцією стає школа, функцією якої є саме соціалізація учнів, в тому числі правова. Наступною такою інституцією є або вищий навчальний заклад, або місце праці. Інституційний механізм правової соціалізації здійснює вплив на особу протягом усього життя, тобто вже і на наступному – основному етапі правової соціалізації.

Субкультурний (або стилізований) механізм правової соціалізації діє в межах середовища, кола спілкування особи, від якого у великій мірі залежить рівень правової соціалізації особистості. Неприятливе або девіантне середовище може спричинити десоціалізацію особи.

Міжособистісний механізм правової соціалізації також діє упродовж всього процесу життєдіяльності особи. Від тих осіб, які є авторитетними, значущими для індивіда, з якими він себе ідентифікує, і залежить рівень сприйняття особою норм права, її правова культура та правосвідомість.

Рефлексивний механізм визначає поведінку особи у момент вибору між кількома варіантами, здатність обирати шлях, який не суперечить закону. Тобто це процес аналізу тих чи інших обставин, цінностей, внаслідок якого особа обирає ті цінності, які відповідають рівню її правової свідомості та культури.

Безперечно, для кожної окремої особи співвідношення впливу цих механізмів на рівень правової соціалізації є різним. Наприклад, для особи, батько чи мати якої є суддею, традиційний механізм буде мати значно вищий вплив на рівень правової соціалізації цієї особи, ніж інші механізми. У випадку, якщо особа входить до якоїсь маргінальної групи, субкультурний механізм буде мати негативний вплив на правову

соціалізацію такої особи. Зважаючи на те, що процес правової соціалізації може мати як негативний, так і позитивний напрям, то слід звернути увагу на можливість його удосконалення. Останнє дозволить запобігти правовій десоціалізації.

3.3. Шляхи удосконалення правової соціалізації

На шляху до реалізації прагнення громадян жити у правовій демократичній державі надзвичайно важливим є досягнення високого рівня загальної правової культури і правових традицій, що є неможливим без належного рівня правової соціалізації. З огляду на це, актуальним є питання віднаходження шляхів удосконалення правової соціалізації.

Видається, що досягти кращого результату, удосконалити правову соціалізацію можливо через підвищення ефективності її механізмів, якими є інституційний, традиційний, стилізований (або субкультурний), міжособистісний та рефлексивний механізми.

Дуже важливим у контексті правової соціалізації особи є інституційний механізм. Цей механізм передбачає вплив різноманітних інституцій на індивіда, що має результатом засвоєння правових принципів, цінностей та правил поведінки.

На наш погляд, вагому роль у цьому плані відіграє держава. Саме держава встановлює та санкціонує обов'язкові правила поведінки для індивіда, а тому вона найбільш зацікавлена у їх засвоєнні та дотриманні. Таким чином, головний інструмент держави – закон – повинен за якістю відповідати своєму призначенню.

Слушно зазначають вітчизняні науковці та практики, що найважливіша проблема на сьогодні – це системність і якість законів. Першою вимогою якості закону, повинно бути те, щоб він не залишився на папері, а знайшов своє застосування на практиці, що, на жаль, не є аксіоматичним у нашому суспільстві. Це пов'язано передусім із тим, що

законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають втіленням політичної волі парламенту [24, с. 23].

У контексті інституційного механізму правової соціалізації удосконалення правової соціалізації є можливе шляхом прийняття якісних законів, які слід розуміти як сукупність сутнісних характеристик і здатності закону реально задовольняти суспільні потреби та приватні інтереси громадян; створення можливості широкого доступу до нормативно-правової бази; розробки і впровадження дієвих форм залучення громадян у правотворчу і правоохоронну діяльність. Для належного інформування громадян про їх права і свободи, стан та умови правопорядку, про етику та мораль держава повинна використовувати всі наявні у неї засоби: телебачення, радіо, літературу, школу, спеціальні юридичні навчальні заклади тощо.

Необхідною є оптимізація правової соціалізації також у державних інституціях, а тому мають бути розроблені та впровадженні спеціальні програми юридичної підготовки: військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів і пенітенціарної системи, працівників судових органів, органів прокуратури, органів місцевого самоврядування тощо.

Безумовно, першопочатковою, універсальною інституцією правової соціалізації є сім'я. Сім'я передає індивіду систему своїх власних норм повсякденного життя, які виражаються мовою, схожою із юридичною: мати право щось робити, бути відповідальним, бути зобов'язаним, бути вільним. Правові цінності і норми, що поважаються у сім'ї, дитина сприймає не замислюючись, вважаючи їх очевидними. Відмінність сім'ї від інших агентів правової соціалізації полягає в тому, що вона здатна передавати з покоління в покоління специфічні соціальні, релігійні та етнічні уявлення, зразки поведінки, які не можуть не впливати на правові уявлення і правову поведінку молоді. Сім'я передає дитині свої власні знання та розуміння доступних їй правових понять і виносить про них свої власні ціннісні судження (наприклад, про такі поняття, як бути

повнолітнім, поважати закон, платити податки, звертатися до суду, виконувати свій громадянський обов'язок тощо). Виховання в сім'ї також може мати певні негативні наслідки для індивіда в процесі правової соціалізації. Низький соціальний статус батьків, алкоголізм, конфлікти і чвари, соціальне підпорядкування, неповний характер сім'ї, девіантні відхилення в поведінці батьків – все це накладає відбиток на характер, світогляд і соціальну поведінку дитини. Природно, що цей взаємозв'язок простежується далеко не завжди. Так, діти, що піддавалися жорстоким катуванням у дитинстві, можуть набути схильність до насильницьких дій, але можуть стати і гуманними людьми [157, с. 37-38].

Іншим важливим агентом правової соціалізації мікросистеми є школа. Школа є тим місцем, де людина отримує свої перші системні знання у всіх сферах людської життєдіяльності. Школа спеціалізується переважно на передачі раціональної інформації про статус громадянина в державі, про інститути правової системи. Вона має важливе значення для передачі не тільки знань, але й загальних цінностей домінуючої правової культури.

Зважаючи на значний вплив сім'ї та школи на соціалізацію особистості, слід торкнутися питання правового виховання та культури. Правове виховання є одним із основних елементів цілеспрямованої дії на правову культуру. Його необхідно побудувати як багаторівневий і безперервний процес, який триває протягом усього життя особи, починаючи зі школи.

Процес соціалізація разом з процесом здобуття освіти впливає на формування людської особистості на основі прийняття індивідом різноманітних цінностей, набутих суспільством. З такої точки зору, основною ціллю шкільної освіти є розвиток соціальної та культурної компетентності особи, допомога їй у самовизначенні, формуванні активної громадянської позиції. При аналізі освіти як інституту соціалізації особистості, слід зазначити, що процес соціалізації може відбуватися як в умовах стихійного, так і цілеспрямованого впливу на особистість різних

обставин. При цьому шкільна освіта є одним з найважливіших інструментів культурної спадкоємності поколінь. Воно знаходиться в динамічній взаємодії з розвитком людини (враховує вікові можливості та обмеження) і процесами її стихійної соціалізації. Таким чином, шкільна освіта «займає перший план» у процесі правової соціалізації особи. Шкільна освіта виступає одночасно і як фактор, так і засобом соціалізації, впливає на погляди людей при виборі життєво важливих цінностей, на їх самовизначення, організовує і впорядковує стихійну соціалізацію. Шкільна освіта можна розглядати в рамках соціологічного дискурсу як процес і результат планомірної соціалізації людини, здійснюваної в її інтересах та / або інтересах її суспільства. Освіту можна представити як гармонізацію двох по суті різних процесів - соціалізації та індивідуалізації особистості, яка вибудовується по взаємопов'язаній лінії: соціалізація - виховання – самовиховання [172, с. 42, 43, 55, 56].

Тому, на наш погляд, школа має стати первинним елементом системного правового виховання та розвитку правової культури у суспільстві. З цією метою необхідним є удосконалення шкільних курсів правознавства з тим, щоб учням прививалися правові цінності, роз'яснювалася їх важливість для нормального розвитку суспільства та взаємодії між людьми. Правове виховання у школі слід починати із роз'яснення учням їх власних прав та обов'язків, а також юридичної відповідальності за їх порушення. У процесі навчання правознавства в основній і старшій школі учнів необхідно навчити пізнавати правові явища та зв'язки між ними, тобто – правовому мисленню, яке є процесом опосередкованого й узагальненого відображення правових явищ в їх істотних властивостях, зв'язках і стосунках [133]. Шкільна правова освіта повинна сприяти усвідомленню учнями цінностей права, прав і свобод людини, формуванню у них умінь оцінювати чинне право з огляду на його відповідність національним та загальнолюдським цінностям, які закріплені в міжнародних документах. У результаті навчання правознавству у

свідомості учнів має сформуватися переконаність у справедливості й доцільності вимог правових приписів та готовність дотримуватися їх повсякденно; вони повинні усвідомлювати невідворотність особистої відповідальності за конкретний негативний вчинок [133].

Проте поза увагою дослідження залишилась дошкільна освіта як початкова її ланка. Л. Лохвицька виділяє її в окрему категорію чинників соціалізації дітей. Так, процес правової соціалізації починається ще до шкільного періоду (мається на увазі засвоєння дитиною елементарних правил поведінки, етики, засвоєння норм моралі та появи розуміння меж дозволеного).

Систему знань, які здобувають у період дошкільного дитинства, Л. Лохвицька називає споживчими знаннями, зазначаючи у цей період дитина починає усвідомлювати себе споживачем, у неї розвивається розуміння, які товари й для чого купують батьки чи інші члени родини, може пояснити їх призначення, поступово розширюючи і поглиблюючи своє власне споживацьке «Я».

Особливість формування споживчих знань полягає в тому, що така робота здійснюється комплексно: під час ознайомлення з елементарними економічними поняттями (економічне виховання), культивування поваги до людей різних професій (трудова виховання), стимулювання безпечної поведінки (безпека життєдіяльності), вивчення довкілля, прищеплення валеологічних навичок (культурне і безпечне споживання продуктів харчування), у ході ігрової діяльності тощо. Засвоєння таких знань призводить до формування у дитини комплексу знань та вмінь [89, с. 98-102]. До останніх належить: уміння: жити і діяти в ринкових умовах, захищати свої права споживача, оцінювати рівень достовірності інформації, займати активну громадянську позицію; навички: володіння ефективними процедурами претензій споживачів, оформлення і ведення ділових паперів, отримання інформації про товари і послуги; ставлення: відкритість, свобода, демократичність, безпека, соціальна рівність і

справедливість, активність, повага до іншого та його прав, готовність до співпраці, відповідальність за свої дії, висока правова та споживча культура; знання: про загальнолюдські, національні цінності, політико-правові знання, соціально-економічні знання, соціокультурні знання тощо [122, с. 192].

Тому, так звана споживач освіта здійснює формування у дітей дошкільного віку почуття громадянина демократичного суспільства, розвиває власну систему цінностей, започатковує основу правової соціалізації і є її перед початком.

Правове виховання має значну вагу не лише в контексті інституційного механізму правової соціалізації, але й для традиційного та особистісного механізму. Саме від правового виховання і, як результат, рівня правосвідомості батьків, близьких, інших значних для індивіда осіб залежить той вплив, який вони будуть здійснювати на особу.

На нашу думку, удосконалення правової соціалізації є неможливим без підвищення правової культури суспільства та підвищення ролі правових цінностей у його бутті.

Правова соціалізація та правова культура є взаємообумовленими та взаємодоповнюючими явищами. Шляхом надання необхідним правовим явищам ціннісного змісту, без чого вони б залишалися порожніми за формою, не дієвими і такими, що не мали б сенсу, відбувається накопичення аксіологічного змісту правової культури, який характеризує рівень правового розвитку суспільства. Правова соціалізація, в свою чергу, здійснює систематичне, планове включення особи до правового середовища, яка існує шляхом засвоєння нею норм права і цінностей правової культури, які підтримує більшість громадян та які формують у неї відповідні соціально-правові позиції [24, с. 22].

Зі спостережень про доросле населення можна зробити висновок, що тут виникає проблема «правового мінімуму» – обов'язкового рівня знання права, яким повинен володіти кожен громадянин незалежно від його

соціального статусу. Оскільки інакше це породжує появу правового нігілізму, який у свою чергу знижує ефективність дії закону, ускладнює справедливе і своєчасне вирішення питань, що виникають у громадян в соціально-правовій сфері, негативно позначається на ефективності користування конституційними правами і свободами, а також на стані громадського порядку [24, с. 23].

Правовий нігілізм вважається деформованим станом правосвідомості населення. Основною причиною появи правового нігілізму є «негативна» соціалізація, що, у свою чергу, призводить до низького рівня правосвідомості та правової культури. Відтак, вбачається неабияка роль процесу правової соціалізації особи на її долю взагалі. Таку позицію поділяє Л. Герасіна, зазначаючи, що правова соціалізація пов'язана з можливостями і здатністю дотримання основоположних державних і правових норм, її вплив на долю особистості має вирішальне значення. Це обумовлено тим, що фактична нездатність особистості адаптуватися до правових норм і інституціонального устрою суспільства веде до застосування стосовно такої особистості механізму примусу. Дія цього механізму по відношенню до несоціалізованої особистості виявляється згубною для неї. Найбільш розповсюдженими проявами правової несоціалізованості в цьому суспільстві є відсутність знання законів, своїх прав і обов'язків, особливо тих, що виникають, коли члени суспільства вступають у фінансові відносини між собою, а також правова безтурботність. Така несоціалізованість виступає підґрунтям шахрайства і обдурювання з боку «ділових партнерів» типу «МММ» і людських трагедій для тих, хто вступив у договірні відносини з ними [142, с. 218].

Важливою складовою удосконалення правової соціалізації повинно бути підвищення ефективності ресоціалізації осіб, які цього потребують. Це, насамперед, особи, які утримувалися в установах виконання покарань, але не тільки. Ресоціалізація необхідна для осіб, які страждають на алкоголізм, наркоманію або навіть для людей, які втратили роботу і

змушені змінювати сферу праці.

Ресоціалізація – це процес засвоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, не освоєних, або недостатньо освоєних раніше, або оновлених на новому етапі суспільного розвитку [119, с. 161].

Необхідність ресоціалізації виникає там, де соціалізація не була успішною і замість соціально й культурно прийнятних цінностей та форм поведінки індивідом були засвоєні асоціальні, що віддзеркалювалися на соціальному середовищі. Безумовно, це викликає негативну реакцію зі сторони соціуму і не дозволяє людині жити повноцінним життям. Отже, основне завдання соціалізації – забезпечення здатності особистості до життєдіяльності в суспільстві – виявляється невиконаним. Саме тоді й виникає необхідність у процесі, який її дублює, – ресоціалізації [154].

Основними причинами ресоціалізації особи розглядаються складний процес адаптації до нових реалій, боротьба інтересів, що призводить до зміни системи цінностей особи і норм поведінки. Так, потреба у ресоціалізації особи виникає тоді, коли зниження рівня життя, контрастний розподіл матеріальних благ, криза влади, порушення соціального порядку, нормального функціонування суспільства призвело до зниження рівня правової свідомості і правової культури особи. Крім того, в науковій літературі В. Швачка запропонувала узагальнення проблем правової ресоціалізації шляхом їх групування на:

а) проблеми соціально - економічного характеру (зміна системи загально-соціальних цінностей; зниження рівня життя; контрастний розподіл матеріальних благ; масове безробіття; високі темпи інфляції тощо);

б) проблеми політико – правового характеру (зростання рівня злочинності, в тому числі і рецидивної; послаблення уваги правоохоронних органів до реєстрації злочинів; відсутність дієвих механізмів реалізації прав та свобод людини і громадянина; порушення (недотримання) принципу невідворотності покарання тощо);

в) проблеми соціально-психологічного характеру (неналежне створення умов для виховання та самовиховання особи, в тому числі, і осіб засуджених до позбавлення волі; недостатній рівень правової інформованості особи та низький рівень її правосвідомості та правової культури; відсутність психологічної підтримки засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, а також після їх звільнення; відсутність дієвих засобів нейтралізації негативного впливу на особу після відбування покарання).

Таким чином, правову ресоціалізацію особи слід розуміти як єдність двох процесів, а саме, десоціалізації, тобто руйнації старої системи соціально-правових цінностей особи та повторної її соціалізації. Наприклад, вчинення особою злочину і відбування нею покарання є свідченням певних упущень в процесі її правової соціалізації, а, отже, потребує її ресоціалізації [171, с. 11, 12].

У контексті рефлексивного механізму правової соціалізації важливе значення мають правові цінності. Цінності є регуляторами людської життєдіяльності, служать критеріями оцінки вчинків інших людей. Джерелом цінностей вважають суб'єкта і його волю, почуття, розумний вибір, матеріальні блага тощо. Правові цінності – це найвищі принципи, що забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах. Об'єднання цінностей особистості утворює систему її ціннісних орієнтацій, тобто сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значущими. Крім того, ціннісні орієнтації утворюють певну вісь свідомості і поведінки особистості та безпосередньо впливають на її розвиток. Система ціннісних орієнтацій повинна бути регулятором особистісного становлення, слугувати критерієм норм і правил поведінки особистості [24, с. 22].

Сучасний етап розвитку правової сфери українського суспільства характеризується зміною кардинальних (абсолютних) правових цінностей. За таких умов формуються нові ціннісні уявлення, що нерідко можуть бути

хибними. При цьому виникає складне завдання передачі цих цінностей громадянам. Тільки в процесі соціалізації правові цінності стають внутрішніми орієнтирами правової поведінки особи. Засвоєння правових цінностей – сукупність творчих процесів, розуміння, усвідомлення, пояснення, інтерпретації, оцінювання тощо.

Слід підтримати думку, за якою в законотворчій діяльності мають враховуватися ті правові цінності, які визнаються та підтримуються суспільством, тобто потрібно у максимально можливій і доступній формі подолати розрив між законодавством і масовою правосвідомістю членів суспільства, між їх реальним знанням права, що є чинним, і презумпцією його знання. Тут ми маємо справу з одним із важливих аспектів соціальної обумовленості права, його відповідності праворозумінню.

Видається, що удосконалення правової соціалізації є можливим за умови вирішення, перш за все, економічних проблем суспільства, оскільки за умови достатнього життєвого рівня постає питання про задоволення інших потреб, таких, як політичні свободи, недопущення свавілля органів державної влади, правоохоронних органів тощо.

Важливим у цьому контексті є культивування в суспільстві цінностей правової держави, що, на нашу думку, уможлиблюється за умови спрямування держави на курс євроінтеграції. З цією метою потрібним є залучення засобів масової інформації до пропаганди та донесення до людей суті цих цінностей. Необхідною є також розробка державою спеціальних просвітницько-правових програм. Зважаючи на це, вважаємо, що процес удосконалення правової соціалізації повинен передбачати:

- 1) підвищення якості законів з тим, щоб вони реальним чином могли задовольняти потреби громадян;
- 2) здійснення пропаганди правових цінностей серед населення через засоби масової інформації;
- 3) створення соціально-економічних, політичних, духовно-моральних умов, що забезпечують гідне життя і розвиток людини;

4) централізацію зусиль державних органів, громадських організацій, спрямованих на надання соціальної, психологічної, моральної, правової допомоги особам, які не можуть самостійно включитися в процес ресоціалізації;

5) розробку програм правової соціалізації з урахуванням регіональних, національних, етнічних особливостей, рівня правової соціалізації конкретних осіб, груп, колективу;

6) розвиток мережі правової просвіти громадян;

7) покращення якості шкільних курсів із правознавства;

8) стимулювання діяльності юристів (теоретиків, практиків), що стосується правової освіти, виховання громадян;

9) посилення виховної ролі законодавчої та правозастосовної практики;

10) організацію в ЗМІ спеціальних передач з висвітлення актуальних питань формування громадянського суспільства, коментарів нормативних актів, діяльності органів внутрішніх справ, судів, прокуратури, адвокатури;

11) розвиток форм участі в правоохоронній практиці громадян на громадських засадах.

На нашу думку, всі описані вище заходи мали б сприяти підвищенню рівня правової соціалізації, наближення України до ідеалу правової демократичної держави, що неодмінно має позитивно позначатися на рівні життя громадян.

Висновки до розділу III

1. За результатами аналізу чинного законодавства України на предмет регулювання правової соціалізації можна вказати на такі його проблеми: а) розбіжність встановлених законом вікових критеріїв соціалізації в окремих галузях вітчизняного законодавства, наприклад, досягнення 14 років – індикатор достатньої соціалізації суб'єкта для участі у трудових правовідносинах, але не достатній для участі в політичному

житті; б) невідповідність вікових критеріїв соціалізації в кримінальному праві, де законодавець дає два різних критерії соціалізації (досягнення 14 і 16 років як умов кримінальної відповідальності).

2. Враховуючи напрацювання вчених стосовно періодизації процесу соціалізації особи, вважаємо за доцільне запропонувати власний варіант процесу диференціації правової соціалізації, поділивши його на такі умовні етапи: I етап — «первинний» або «дошкільний»; II етап — «перехідний» або «навчальний»; III етап — «основний».

3. Традиційний механізм правової соціалізації забезпечує засвоєння дитиною елементарних правил поведінки, правил суспільного співжиття на первинному (дошкільному) етапі правової соціалізації. Інституційний механізм починає діяти вже на наступному етапі правової соціалізації — на етапі перехідному (або навчальному). Субкультурний (або стилізований) механізм правової соціалізації діє в межах середовища, кола спілкування особи, від якого значною мірою залежить рівень правової соціалізації особистості. Міжособистісний механізм правової соціалізації також діє упродовж усього процесу життєдіяльності особи. Рефлексивний механізм визначає поведінку особи у момент вибору між кількома варіантами, здатність обирати шлях, який не суперечить закону. Безперечно, для кожної окремої особи співвідношення впливу цих механізмів на рівень правової соціалізації є різним.

4. Процес удосконалення правової соціалізації повинен передбачати: підвищення якості законів; проведення пропаганди правових цінностей серед населення; створення соціально-економічних, політичних, духовно-моральних умов, що забезпечують гідне життя і розвиток людини; централізацію зусиль державних органів, громадських організацій; розробку програм правової соціалізації з урахуванням регіональних, національних, етнічних особливостей, рівня правової соціалізації конкретних осіб, груп, колективу; розвиток мережі правової просвіти громадян; покращення якості шкільних курсів із правознавства;

стимулювання діяльності юристів (теоретиків, практиків); посилення виховної ролі законодавчої та правозастосовної практики; організація в ЗМІ спеціальних передач з висвітлення актуальних питань формування громадянського суспільства, коментарів нормативних актів, діяльності органів внутрішніх справ, судів, прокуратури, адвокатури; розвиток форм участі в правоохоронній практиці громадян на громадських засадах.

На нашу думку, всі описані вище заходи мали б сприяти підвищенню рівня правової соціалізації, а, значить, і сприяти поступовому наближенню України до ідеалу правової демократичної держави.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне осмислення правової соціалізації, на основі якого сформульовано висновки та пропозиції, що вирішують наукове завдання з розкриття філософсько-правового виміру означеного феномена. До основних результатів роботи належать, зокрема, такі:

1. Правова соціалізація здійснюється у ході формування правової культури та правової свідомості особи. Тому для дослідження правової соціалізації поняття правової культури і правосвідомості є у певному сенсі визначальними. Перше з них уявляється як пережитий людиною та інтерналізований правовий досвід, у той час як правосвідомість опосередковує мисленнєву діяльність людини, пов'язану з вирішенням юридичних силогізмів й операціями з правовими поняттями.

2. Встановлення філософсько-правових особливостей правової соціалізації, що охоплюються предметом дослідження, вимагає адекватного методологічного інструментарію, який зумовлює вибір стратегії роботи й особливості інтерпретації отриманих результатів. Відтак, дослідження правової соціалізації вимагає вирішення низки методологічних проблем. Доведено, що дослідження означеного явища неможливе на підставі абстрактної методології, натомість вимагає розроблення методології спеціальної.

На виконання цього завдання удосконалено класифікацію методологічних підходів до дослідження правової соціалізації. Запропоновано виділяти такі види цих підходів:

– відповідно до праворозуміння, що лежить в основі поняття правової соціалізації, виокремлено легістський (покликаний з'ясувати особливості засвоєння людиною позитивного права держави у процесі соціалізації) та природно-правовий (сприяє встановленню закономірностей засвоєння людським індивідом норм і принципів природного права) підходи;

– залежно від світоглядного бачення дослідником явища правової соціалізації: біологізаторський (ґрунтується на ідеї про те, що суспільство являє собою цілісний організм, в якому кожен інститут наділений своєю функцією, а явище соціалізації є об'єктивно зумовленим квазібіологічним процесом засвоєння індивідом його «природної» соціальної ролі) та соціологізаторський (виходить з того, що суспільство не може бути зведене до будь-яких фізичних чи біологічних явищ);

– залежно від філософських понять і категорій, на яких, зокрема, ґрунтується дослідницький підхід: потребовий (виходить з того, що соціалізація є процесом, який спрямований передусім на задоволення потреб людини); аксіологічний (згідно з яким соціальна система будь-якого порядку передбачає наявність певного набору цінностей, які поділяють усі його члени, а описати соціалізацію з цієї перспективи – означає дати поняття про ті цінності, що виступають чинником інтеграції суспільства і які індивід має навчитися поважати); комунікативний (дозволяє охарактеризувати соціалізацію як різновид комунікації, розглядаючи її як процес набуття комунікативної компетентності суб'єктом суспільних відносин); символічний (передбачає, що соціалізація є обміном символами та їх інтерпретацією) підходи;

– залежно від того, яким вбачається дослідникові зв'язок індивіда та суспільства під час соціалізації: суб'єкт-об'єктний (трактує людину як пасивного учасника соціалізації), суб'єкт-суб'єктний (розглядає людину як активного учасника цього процесу);

– з огляду на спосіб редукції соціалізації до ідеальних чи матеріальних явищ: ідеалістичний (пов'язує правову соціалізацію зі становленням певного рівня правосвідомості) та матеріалістичний (пов'язує правову соціалізацію із опануванням актором певної ролі у суспільстві чи його групі);

– з огляду на обсяг соціалізації: дефляційний (визнає, що соціалізація закінчується опануванням суб'єктом певного базового рівня

правил і принципів законослухняного життя у суспільстві) та надлишковий (виходить з того, що правова соціалізація ніколи не завершується).

3. Встановлено, що правова соціалізація має суб'єкт-суб'єктний характер і здійснюється у формі діалогу, в ході якого особа засвоює та інтерналізує правовий досвід, що надалі стає частиною її власної свідомості.

Обґрунтовано, що всупереч поширеній науковій позиції правова соціалізація характеризується не перманентністю, а потенційною незавершеністю: за наявності певних змін у правовому житті суспільства чи його групи або у зв'язку з долученням людини до виконання нової для неї ролі у суспільстві, правова соціалізація може розвиватися циклічно (спіралевидно), виходячи на якісно новий рівень. Водночас констатовано, що правову соціалізацію не можна розглядати як єдину систему, оскільки її системний характер означав би передбачуваність такої соціалізації та можливість здійснення за нею повного контролю. Однак «контрольовані» елементи правової соціалізації існують поряд з «неконтрольованими», що не дозволяють осмислювати означений процес як системний.

У результаті правової соціалізації людина набуває певного рівня правової культури, який оцінюється з огляду на її правову поведінку (що може бути правомірною або неправомірною). Однак вказане не означає, що правова соціалізація є процесом формування зразків правової поведінки. Суспільний досвід, який людина набуває під час знайомства з правовими явищами, відображається у свідомості суб'єкта і вже з неї відтворюється у способах людської поведінки у соціумі. Таким чином, правова соціалізація відрізняється від «стандартизації» правової поведінки конкретної людини: перша є осмисленим процесом, осердям якого є свідомість людини, в той час як друга не завжди характеризується осмисленням.

У результаті аналізу феномена правової соціалізації виокремлено такі його основні виміри: а) соціальний (правова соціалізація – це, перш за все,

спосіб інтеграції людини у суспільні відносини взагалі та у правові відносини зокрема); б) епістемологічний (правова соціалізація неможлива без набуття особою певного рівня правових знань); в) психологічний (правова соціалізація пов'язана з виробленням переконань і навичок, а також стійкого ставлення до явищ правової дійсності); г) комунікативно-діяльнісний (правова соціалізація спрямована на повсякденну діяльність людини і передбачає набуття останньою певної комунікативної компетентності).

У результаті дослідження феномена правової соціалізації крізь призму диспозиційної теорії особистості сформульовано її визначення: правова соціалізація – це такий процес створення диспозицій поведінки людини, коли остання починає задовольняти власні потреби в існуванні та розвитку за конкретних умов, ефективно використовуючи правові чи інші засоби, що відповідають або, принаймні, не суперечать чинним правовим нормам.

Створення правових диспозицій поведінки особи вимагає: а) формування обґрунтованих уявлень людини про власні потреби за певних життєвих умов; б) формування поняття про правомірні засоби задоволення таких потреб. Важливо, що у ході правової соціалізації особа набуває здатності не просто діяти певним чином за конкретних умов (спрощені диспозиції), але й інтерпретувати правову дійсність у такий спосіб, що найбільше узгоджується з інтерпретацією суспільства чи окремих суспільних груп.

4. Виокремлено такі різновиди правової соціалізації: за віковою ознакою: правова соціалізація дітей, молоді та дорослого населення; за змістом: позитивно-правова, природно-правова й інтегративна; за спрямованістю: правове виховання та правова адаптація; за ступенем контрольованості: стихійна, відносно спрямована, відносно соціально контрольована та свідомо трансформація людиною власної правосвідомості; за кількістю учасників: індивідуальна, групова та суспільна; за обсягом і специфічністю одержуваних знань: загальна, групова й особлива.

Детермінанти правової соціалізації можна згрупувати таким чином: за спрямованістю – внутрішні (залежать від суб'єкта) та зовнішні (не залежать від нього); у свою чергу зовнішні поділяються за поширенням на: мегафактори (однаково впливають на все населення Землі), макрофактори (чинять вплив на населення певної країни чи групи країн), мезофактори (впливають на географічні й адміністративні регіони, області, райони, міста, селища і села), мікрофактори (здійснюють вплив на окремих осіб); залежно від зв'язку з волею та свідомістю особи – об'єктивні (не залежать від волі та свідомості суб'єкта), суб'єктивні (залежать від його волі та свідомості), змішані (частково залежать від волі та свідомості суб'єкта); за контрольованістю – стихійні (не піддаються контролю), відносно-контрольовані та контрольовані; за змістовним навантаженням – економічні, політичні, юридичні та культурні; за характером впливу на правову соціалізацію – безпосередні (прямо впливають на особу, як-от: сім'я) й опосередковані (чинять вплив на безпосередні детермінанти, наприклад, державна податкова політика).

5. Правова соціалізація проходить три етапи. *Перший етап*, який умовно можна назвати «первинним» або «дошкільним», розпочинається із засвоєння дитиною елементарних правил суспільного співжиття, які вона дізнається від своїх близьких. Дитина не знає, що таке право і юридична відповідальність, але на цьому етапі закладаються первинні уявлення про межі дозволеної та забороненої поведінки.

Другий етап – з умовною назвою «перехідний» або «навчальний» – триває з часу вступу дитини до школи і до моменту її закінчення. На цьому етапі особа отримує перші усвідомлені знання про право, його дію, відповідальність за порушення правових норм. При цьому основним джерелом таких знань є не батьки та інші близькі, а такий суспільний інститут, як школа, що спеціально призначений для соціалізації учнів, зокрема правової;

Третій етап – «основний». Цей етап бере свій початок із закінченням навчання у школі і так званою «зустріччю» із життям та триває упродовж життя особи. Після закінчення школи особа в основному або розпочинає свій трудовий шлях, або продовжує навчатися вже у вищому навчальному закладі. Незалежно від зробленого вибору, людина зустрічається з великою кількістю формалізованих процедур, починаючи від написання заяви про прийняття до вищого навчального закладу чи на роботу і закінчуючи судовими процесами. Саме тому необхідним для неї є вивчення норм права, дотримання іншими особами її прав та законних інтересів тощо. Таким чином формується ставлення особи до права, а, отже, відбувається правова соціалізація, яка, з тим чи іншим рівнем інтенсивності, триває протягом всього життя особи.

б. *Традиційний механізм* правової соціалізації забезпечує засвоєння дитиною елементарних правил фізичної поведінки, правил суспільного співжиття на первинному (дошкільному) етапі правової соціалізації.

Інституційний механізм починає діяти на перехідному (або навчальному) етапі правової соціалізації. Першою соціалізуючою інституцією стає школа, функцією якої є саме соціалізація учнів, в тому числі правова. Наступною такою інституцією є або вищий навчальний заклад, або місце праці. Інституційний механізм правової соціалізації здійснює вплив на особу протягом усього життя, тобто включно з основним етапом правової соціалізації.

Субкультурний (або стилізований) механізм правової соціалізації діє в межах соціального середовища – кола спілкування особи, від якого значною мірою залежить рівень правової соціалізації цієї особистості. Несприятливе або девіантне середовище може спричинити десоціалізацію особи.

Міжособистісний механізм правової соціалізації також діє упродовж всього процесу життєдіяльності особи. Саме від тих осіб, які є авторитетними, значущими для індивіда, з якими він себе ідентифікує, залежить рі-

вень сприйняття особою норм права, її правова культура та правосвідомість.

Рефлексивний механізм визначає: поведінку особи у момент вибору між кількома її варіантами; здатність обирати шлях, який не суперечить закону. Тобто це процес аналізу тих чи інших обставин, цінностей, внаслідок якого особа обирає ті цінності, які відповідають рівню її правової свідомості та культури.

Для кожної окремої особи співвідношення впливу цих механізмів на рівень правової соціалізації є різним. Наприклад, для особи, батько чи мати якої є суддею, традиційний механізм може мати значно вищий вплив на рівень правової соціалізації, ніж інші механізми; у випадку, якщо особа входить до певної маргінальної групи, субкультурний механізм може мати негативний вплив на правову соціалізацію такої особи.

7. За результатами аналізу чинного законодавства України на предмет регулювання правової соціалізації можна вказати на такі його проблеми: а) розбіжність установлених законом вікових критеріїв соціалізації в окремих галузях вітчизняного законодавства, наприклад, досягнення 14 років – індикатор достатньої соціалізації суб'єкта для участі у трудових правовідносинах, але не достатній для участі в політичному житті; б) невідповідність вікових критеріїв соціалізації в кримінальному праві, де законодавець дає два різних критерії соціалізації (досягнення 14 і 16 років як умов кримінальної відповідальності).

Удосконалення правової соціалізації має зосереджуватись на:

- 1) підвищенні якості законів з тим, щоб вони реально могли задовольняти потреби громадян;
- 2) проведенні пропаганди європейських демократичних правових цінностей серед населення через засоби масової інформації;
- 3) створенні соціально-економічних, політичних, духовно-моральних умов, що забезпечують гідне життя і розвиток людини;

4) централізації зусиль державних органів, громадських організацій, спрямованих на надання соціальної, психологічної, моральної, правової тощо допомоги особам, які не можуть самостійно включитися у ресоціалізацію;

5) розробці програм правової соціалізації з урахуванням регіональних, національних, етнічних особливостей, рівня правової соціалізації конкретних осіб, груп, колективу;

6) розвитку мережі правової просвіти громадян;

7) покращенні якості шкільних курсів із правознавства;

8) стимулюванні діяльності юристів (теоретиків, практиків), що стосується правової освіти, виховання громадян;

9) посиленні виховної ролі законодавчої та правозастосовної практики;

10) організації в ЗМІ спеціальних програм з висвітлення актуальних питань формування громадянського суспільства, коментарів нормативних актів, діяльності органів внутрішніх справ, судів, прокуратури, адвокатури;

11) розвитку форм участі в правоохоронній практиці громадян на громадських засадах.

Всі описані вище заходи покликані сприяти правовій соціалізації, наближенню України до ідеалу правової демократичної держави, кроки на шляху до досягнення якого мають позитивно позначитися на рівні життя громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В.М. Правова соціалізація особистості як об'єкт теоретико-правового дослідження / В.М. Абрамова, В.Ю. Швачка // Юридична наука. – 2011. – № 3. – С. 7-13.
2. Александров А.А. Проблема человека в философии Гегеля / А.А. Александров // Изв. Уральского гос. ун-та. – 2005. – № 34. – С. 49-55.
3. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М., 1966. – 187 с.
4. Алексеев С.С. Специально-научные теории в советском правоведении / С.С. Алексеев // Теоретические проблемы истории права. – Тарту, 1989. – С. 16-23.
5. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
6. Андреевкова Н.В. Проблемы социализации личности / Н.В. Андреевкова // Социальные исследования. – Вып. 3. – М.: [б.в.], 1970. – 303 с.
7. Армстронг Д.М. Материалистическая теория сознания (глава 17) / Д.М. Армстронг // Аналитическая философия: Избранные тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 121-130.
8. Аувяэрт Л. Введение в правовую психологию / Л. Аувяэрт. – Таллинн: Ээсти раамат, 1982. – 164 с.
9. Бааль Е.Г. Правовая социализация несовершеннолетних / Е.Г. Бааль, Бусурин С.В. – М.: Изд-во Акад. МВД России, 1995. – 32 с.
10. Бачинин А. Социология: Три курса лекций студентам-юристам / А. Бачинин. – Харьков: Консум, 2003. – 576 с.
11. Белинская Е.П. Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / [сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая]. – М: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
12. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. –

М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1993. – 199 с.

13. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский – М.: Высш. шк., 1982. – 183 с.

14. Бердяев Н.А. О познании человека / Н.А. Бердяев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CC8QFjAA&url=ftp%3A%2F%2Flib.sumdu.edu.ua%2FMateriali_do_kyrsiv%2Fmir_filosofii_1_2.doc&ei=wwoPUdaIKI6EhQeCiYGwBA&usg=AFQjCNGmZgkHLTzhvtSJxojYtg82lAkY5Q&sig2=myjtdxJ8ZxY2e6D9x0_убw

15. Бигун В.С. Юридические фильмы. Учебный киногид о праве и юристах / В.С. Бигун. – К.: [б.в.], 2011. – 316 с.

16. Блок М. Феодальное общество / М. Блок. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.

17. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 173-179.

18. Борисов Е.В. Основные черты постметафизической онтологии / Е.В. Борисов. – Томск: Изд-во ТГУ, 2009. – 120 с.

19. Васильев В.В. Трудная проблема сознания / В.В. Васильев. – М.: Издательство: Прогресс-Традиция, 2009. – 270 с.

20. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем., составление, общая редакция и послесловие докт. филос. наук Ю.Н. Давыдова]. – М.: «Прогресс», 1990. – 808 с.

21. Весна Е.Б. Психологические закономерности и механизмы процесса социализации-индивидуализации в онтогенезе : диссертация на соискание учен. степени докт. псих. наук : 19.00.13 / Елена Борисовна Весна. – М., 1998. – 397 с.

22. Ветров Н.И. Уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов /

Н.И. Ветров. – М.: Юнити-Дана, Закон и право, 1999. – 415 с.

23. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н.В Витрук. – М.: Наука, 1979. – 229 с.

24. Власенко В.П. Правова соціалізація як механізм засвоєння і формування правової культури / В.П. Власенко // Право і суспільство. – 2010. – № 3.– С. 18-24.

25. Волков Б.С. Дошкольная психология: Психологическое развитие от рождения до школы: учеб. пособие для вузов / Б.С. Волков. – Изд. 5-е, перераб. и доп.– М.: Академический проект, 2007. – 288 с.

26. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура / Н.Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.

27. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

28. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Г.Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – 368 с

29. Ганзенко О.О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореферат. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.О. Ганзенко. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.

30. Гарнцева Н.М. Натуралистический дуализм Д. Чалмерса: диссертация на соискание учен. степени канд. филос. наук : 09.00.03 / Наталия Михайловна Гарнцева. – М., 2009. – 142 с.

31. Глинский Я.И. Стадии социализации индивида / Я.И. Глинский // Человек и общество. – Вып 9. – Ленинград, 1971. – С. 31-39.

32. Головченко В.В. Право в житті людини (статті) / В.В. Головченко. – К. : Оріони, 2005. – 336 с.

33. Гольдентрихт С.С. Творчество как философская проблема / С.С. Гольдентрихт // Творчество и социальное познание. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 39-56.

34. Гончаров В. Безответственность интерпретатора в контексте

традиційної теорії толкування правових норм / В. Гончаров // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 7–8 грудня 2012 р.). – Львів : Галицький друкар, 2013. – С. 120-131.

35. Гончаров В. Ігрова семантика в правотлумачних дослідженнях / В. Гончаров // Вибори та демократія. – 2010. – № 1. – С. 34-46.

36. Горбенко С.Л. Психологічні особливості рольової поведінки розумово відсталих підлітків у малій групі: дисертація на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.08/ Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К., 2007. – 188 с.

37. Горбунова Л.М. Методика правової освіти: [навч.-метод. посіб.] / Л.М. Горбунова, Н.М. Оніщенко, О.Р. Копієвська. – К.: Атіка-Н, 2005. – 88 с.

38. Горецкая К. Эпистемология правовой социализации: философско-правовое измерение / К. Горецкая // *Legea si Viata: Международный научно-практический правовой журнал*. – 2014. – № 1/2 (265). – С. 81–84.

39. Горецька Х. До питання гнесеології правової соціалізації / Х. Горецька // *Європейські перспективи*. – 2013. – № 7. – С. 18-24.

40. Горецька Х. До питання методології філософсько-правового дослідження правової соціалізації / Х. Горецька // *Науковий вісник ЛьвДУВС* – 2013 – № 3. – С.439-449.

41. Горецька Х. Правова соціалізація: філософсько-правовий аспект / Х. Горецька // *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. – 2013. – № 2 (86). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 9-15.

42. Горецька Х. Праксеологія правової соціалізації: філософсько-правові проблеми / Х. Горецька // *Наше право*. – 2013. – № 7. – С. 31-35.

43. Горецька Х. Співвідношення правової соціалізації та правової культури: філософсько-правовий вимір / Х. Горецька // *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. – 2013. – № 3 (47). – С. 523-528.

- 44.** Грабовська С. Соціальна активність в процесі соціалізації особистості / С. Грабовська, С. Чолій // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010 – Т. XII. – Ч. 1. – С. 171–181.
- 45.** Грайс Г.П. Значение говорящего, значение предложения и значение слова / Г.П. Грайс // Философия языка. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 75-98.
- 46.** Грайс Г.П. Логика и речевое общение / Г.П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 217-237.
- 47.** Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / Оксана Вікторівна Гришук. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.
- 48.** Гудима Д.А. Деякі новели в інтерпретації поняття «суб'єкт права»: абсурдні чи перспективні? / Д. Гудима // Право України. – 2010. – № 2. – С. 82-87.
- 49.** Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. наук: 12.00.12 / Дмитро Анатолійович Гудима. – Львів, 2008. – 288 с.
- 50.** Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии : [в 4-х т.]. Т. 3 / [ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов]. – М.: Изд-во «Канон+» ОИ «Реабилитация», 2002. – 448 с.
- 51.** Данилишин Б. Поради новому уряду / Б. Данилишин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2012/12/6/349303/>
- 52.** Деррида Ж. О грамματοлогии / Ж. Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000. – 540 с.
- 53.** Дзьобань О.П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О.П. Дзьобань, Є.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2009.

– № 100. – С. 407-416.

- 54.** Дзьобань О.П. Правова соціалізація та правове виховання: до проблеми взаємозв'язку / О.П. Дзьобань // Вісник Національної академії правових наук України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – № 5. – С. 235–237.
- 55.** Добренъков В.И. Фундаментальная социология: [в 15 т.]. Т. 8: Социализация и образование / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 1040 с.
- 56.** Дэвидсон Д. Реальность без референции / Д. Дэвидсон // Истина и интерпретация. – М.: Праксис, 2003. – С. 300-314.
- 57.** Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: «Наука», 1991. – 575 с.
- 58.** Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: учебник для вузов / А.Н. Ждан. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 576 с.
- 59.** Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / [А.М. Колодій та ін.; [ред. В. В. Копейчиков]. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
- 60.** Зелянина В.А. Философский анализ проблемы социализации личности: диссертация на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 09.00.11. / Валерия Анатольевна Зелянина. – М., 2007. – 157 с.
- 61.** Изучение отношения к курению школьников и вредного воздействия табачной продукции на живые организмы / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gorsun.org.ru/lib/children/researcher10/smoking/06/>
- 62.** Иконникова Г.И. Основы философии права / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – М.: Инфа-М, 2001. – 256 с.
- 63.** Ильчиков М.З. Социология воспитания: монография / М.З. Ильчиков, Б.А. Смирнов. – М.: Ин-т междунар. права и экономики, 1996. – 114 с.
- 64.** Казурова О.Ю. Правовая социализация студенческой молодежи в условиях современного российского общества: диссертация на соискание

учен. степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Ольга Юрьевна Казурова. – Волгоград, 2006. – 190 с.

65. Кобець О.В. Вплив правових норм на формування правосвідомості особистості // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Ялта: РВВ КДПІ, 2005. – Зб. статей: Вип.7. Ч.І. – С.135-144.

66. Ковалева А.И. Социализация / А.И. Ковалева // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2004. – № 1. – С. 139-143.

67. Коваленко І.П. Правова соціалізація особистості як процес формування правової культури / І.П. Коваленко // Культура України. – 2011. – Вип. 32. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ku/2011_32/32-1-12.pdf

68. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. наук: 12.00.01 / Наталія Юріївна Коваленко. – К., 2009. – 207 с.

69. Кодатенко О.М. Педагогическая поддержка социализации личности подростка: дисертація на соискание учен. степени канд. пед. наук: 13.00.01 / Оксана Михайловна Кодатенко. – Саратов, 1998. – 226 с.

70. Козубовський Р. Правове виховання як засіб формування правової культури / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2008_15/kozubovskij.pdf

71. Козырь В.И. Правовая социализация учащихся системы высшего военного образования: дисертація на соискание учен. степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Вячеслав Иванович Козырь. – Ставрополь, 2002. – 194 с.

72. Комаров С.А. Общая теория государства и права : [курс лекций] / С.А. Комаров – М. : Манускрипт, 1995. – 312 с.

73. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – 383 с.

74. Коробка В.Н. Правовое мировоззрение: [В 2 ч.]. Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для

правовой политики современного социально-демократического государства / В.Н. Коробка. – Донецк: Донецкий юридический институт Луганского государственного университета им. Э.А. Дидоренко, 2010. – 244 с.

75. Корягина Н.А. Когнитивно-мотивационные характеристики социализации дошкольников и младших школьников: диссертация на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.05 / Наталья Александровна Корягина. – Ярославль, 2009. – 219 с.

76. Косаревська О.В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 / Ольга Віталіївна Косаревська. – Одеса, 2002. – 253 с.

77. Косенко Ю.Л. Правовая социализация студенчества технических вузов: интеграционный аспект: интеграционный аспект: диссертация на соискание учен. степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Юлия Леонидовна Косенко. – Новочеркасск, 2005. – 139 с.

78. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социального воображения / С.А. Кравченко. – М.: Экзамен, 2007. – 684 с.

79. Краткий психологический словарь / [под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

80. Криштак І.В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття): дисертація на здобуття наукового ступеня канд. наук: 13.00.01 / Інна Володимирівна Криштак. – Харків, 2008. – 295 с.

81. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М.: Юристь, 1995. – 297 с.

82. Курганов С.И. Социология для юристов: учеб. пособие для вузов / С.И. Курганов, А.Л. Кравченко. – М.: Закон и право, 2000. – 255 с.

83. Курильски-Овжиен Ш. Образы права в России и Франции / Ш. Курильски-Овжиен, Н.Ю. Арутюнян, О.М. Здравомыслова. – М.:

Аспект Пресс, 1996. – 215 с.

84. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис; [пер. с франц. Н.С. Автомоновой]. – М.: Высш. шк., 1996. – 623 с.

85. Левченко И.П. Индивидуальный социально-правовой статус личности: монография / И.П. Левченко, С.В. Облиенко. – М.: МосУ МВД РФ, Книжный мир, 2005. – 81 с.

86. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 526 с. – (Полное собрание сочинений: [в 55 т.]; Том 18 (Материализм и эмпириокритицизм).

87. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 580 с. – (Полное собрание сочинений: [в 55 т.]; Том 38 (Материализм и эмпириокритицизм).

88. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

89. Лохвицька Л. Формування споживчих знань як чинник соціалізації дітей дошкільного віку / Л. Лохвицька // Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія: Збірник наукових праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. - Вип. 6. - С. 98-102.

90. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / Е.А. Лукашева. – М.: Наука, 1986. – 263 с.

91. Лукашева Е.А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура / Е.А. Лукашева // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 129-137.

92. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева – М.: Юрид. лит., 1973. – 344 с.

93. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

94. Максимов С.І. Правова культура та її роль у формуванні правової

системи / С.І. Максимов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – № 8. – С. 212-213.

95. Малахов В.П. Философия права: учебное пособие / В.П. Малахов. – М.: Академический проект, Деловая книга, 2002. – 448 с.

96. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения; Т. 3. – 2-е изд. – М.: Госиздат. полит. лит., 1955. – С. 1-4.

97. Мид Дж.Г. Избранное: Сб. переводов / Дж. Мид ; [сост. и переводчик В.Г. Николаев; отв. ред. Д.В. Ефременко]. – М.: ИНИОН РАН, 2009. – 290 с.

98. Міжнародна поліцейська енциклопедія: [у 10 т.]. Т.ІІ / [Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2005. – 1224 с.

99. Момов В. Человек, мораль, воспитание (теоретическо-методологические проблемы) / В. Момов. – М.: Прогресс, 1975. – 163 с.

100. Москович Л.М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади / Л.М. Москович // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 25-30.

101. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В. Мудрик. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 365 с.

102. Мудрик А.В. Социализация человека / А.В. Мудрик. – 2-е издание (дополненное). – М.: Издательство «Академия», 2006. – 304 с.

103. Муслумова Т.В. Правовая культура подрастающего поколения: социально-философский анализ : диссертация на соискание учен. степени докт. Филос. наук : 09.00.11 / Татьяна Васильевна Муслумова. – Уфа, 2004. – 391 с.

104. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития / В.С. Мухина. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Академия, 2006. – 608 с.

105. Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е.В. Назаренко. – К.: Изд-во КГУ, 1969. – 190 с.

106. Нечаева А.М. О правоспособности и дееспособности физических лиц

/ А.М. Нечаева // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 29-34.

107. Николаева Е.М. Социализация личности как проблема социальной синергетики: диссертация на соискание учен. степени докт. филос. наук: 09.00.11 / Евгения Михайловна Николаева. – Казань, 2006. – 303 с.

108. Новикова Е.Ю. «Экономический человек»: быть и иметь» / Е.Ю. Новикова // Вестник Моск. унив. Серия философия. – 1996. – № 6. – С. 26-27.

109. Общая теория права: курс лекций / [под ред. В.К. Бабаева]. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.

110. Общая теория права и государства: Учебник / [под ред. В.В. Лазарева]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.

111. Овсянникова Т.В. Правовая социализация студентов медицинских вузов: диссертация на соискание учен. степени канд. социол. наук: 14.00.52 / Татьяна Владимировна Овсянникова. – Волгоград, 2005. – 160 с.

112. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт. – М.: КСП+, СПб: Ювента при участии психологического центра «Ленато», СПб, 1998. – 345 с.

113. Оверченко А. І. Правова соціалізація як процес становлення правосвідомості особи / А. І. Оверченко // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; [у 12-ти т.]. — 2010. — Випуск 9. — С. 146—154.

114. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.

115. Орлова З.Н. Культура и антикультура в процессе социализации личности: диссертация на соискание учен. степени канд. филос. наук: 09.00.13 / Зинаида Николаевна Орлова. — М.: РГБ, 2005. – 188 с.

116. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – 371 с.

117. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Патерило Ірина

Володимирівна. – К., 2006. – 209 с.

118. Переверзева В.А. Профессиональная социализация судьи в современном российском обществе: диссертация на соискание учен. степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Виктория Александровна Переверзева. – Ставрополь, 2006. – 183 с.

119. Перинская Н.А. Ресоциализация / Н.А. Перинская // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2005. – №4. – С. 161-162.

120. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Издательство «Лань», 2000. – 608 с.

121. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А.В. Петровский – М.: Просвещение, 1982. – 310 с.

122. Петрущенко С.П. Культура споживання / С.П. Петрущенко, Н.В. Петрущенко. – К. : Магістр-S, 2001. – 192 с.

123. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология / Ж. Пиаже. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.

124. Плаксин Д.В. Правовая социализация в условиях противоречий развития институтов права: автореферат диссертация на соискание учен. степени канд. социол. наук: 22.00.08 / Дмитрий Васильевич Плаксин. – Майкоп, 2007. – 24 с.

125. Полищук В.И. Культурология / В.И. Полищук. – М.: Гардарики, 1999. – 446 с.

126. Попов М.Ю. Правовая социализация личности как ресурс социального порядка в российском обществе: диссертация на соискание учен. степени докт. социол. наук: 22.00.04 / М.Ю. Попов. – Ростов н/Д, 2006. – 433 с.

127. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. – 656 с.

128. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [под общ. ред. В.С. Нерсесянца]. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

- 129.** Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. Рабінович. – Вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – 192 с.
- 130.** Рабінович П.М. Методологія юридичної науки / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія: [В 6 т.]. Т. 3: К – М.; [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2001. – С. 618-619.
- 131.** Райл Г. Понятие сознания / Г. Райл; [пер. с англ.; общая ред. В.П. Филатова]. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 408 с.
- 132.** Рамазанов Ш. Демографічна ситуація в Україні: тенденції розвитку та ризику / Шаміль Рамазанов // Університет. – 2008. – N 2. – С. 51-58.
- 133.** Рябовол Л.Т. Мета та завдання шкільної правової освіти: поняття, сутність, структура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2011_4/11rltpss.pdf
- 134.** Самыгин П.С. Правовая социализация учащийся молодежи в условиях социальной неопределенности российского общества: диссертация на соискание учен. степени докт. социол. наук: 22.00.04 / Петр Сергеевич Самыгин. – Ростов-на-Дону, 2008. – 406 с.
- 135.** Серл Дж. Открывая сознание заново / Дж. Серл; [пер. с англ. А.Ф. Грязнова]. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
- 136.** Синюкова Т.В. Правосознание и правовое воспитание / Т.В. Синюкова // Теория государства и права; [под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько]. – М.: Юристъ, 2001. – С. 611-625.
- 137.** Скирбекк Г. История философии / Г. Скирбекк, Н. Гилье; [пер. с англ.]. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 800 с.
- 138.** Словник української мови: [в 11 томах]. Том 4 / [В.О. Винник та ін.; ред. А.А. Бурячок та ін.]. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.
- 139.** Советский энциклопедический словарь / [Гл. ред. А.М. Прохоров]. – 4-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1988. – 1600 с.
- 140.** Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр; [пер. с

французского А. М. Сухотина; под ред. и с примеч. Р.И. Шор]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

141. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.

142. Соціологія права. Підручник / За ред. Л.М. Герасіної, М.І. ПАНОВА. — Київ, 2003

143. Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста / А. М. Столяренко. – М.: Юрайт, 2000. – 288 с.

144. Социальная психология личности в вопросах и ответах: учеб. пособие / [под ред. проф. В.А. Лабунской]. – М.: Гардарики, 1999. – 397 с.

145. Спиридонов Л.И. Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. – М. : ПБОЮЛ М.А. Захаров, 2001. – 304 с.

146. Стенограма виступу Н.І. Карпачової на засіданні Верховної Ради України 7 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bihun.in.ua/jushits/jurhit/article/1394/>

147. Столбун Е.Б. Методологические проблемы изучения механизма социализации: автореф. диссертация на соискание учен. степени канд. филос. наук / Е.Б. Столбун. – М., 1977. – 181 с.

148. Смолин В.В. Самосознание личности / В.В. Смолин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284с.

149. Теория государства и права: учебник / [под ред. В.В. Лазарева]. – М.: Новый Юрист, 1997. – 324 с.

150. Теория права и государства: учебник для студентов и аспирантов юрид. вузов и факультетов / [С.В. Боботов, Н.В. Варламова, В.В. Лазарев и др.; руководитель авт. коллектива и отв. ред. Г.Н. Манов]. – М.: Бек, 1995. – 323 с.

151. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров; [под ред. М.Ю. Тихомирова]. – М. : [б.в.], 1998. – 798 с.

152. Ткаченко А.В. Правовая социализация студентов, получающих высшее юридическое образование: диссертация на соискание учен.

степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Алексей Викторович Ткаченко. – Москва, 2005. – 132 с.

153. Томазова О.Е. Правовая социализация молодежи в современном российском обществе: диссертация на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / Оксана Евгеньевна Томазова. – Ростов н/Д, 2003. – 190 с.

154. Тюріна В.О. Соціалізація і ресоціалізація підлітків з девіантною поведінкою. / В.О. Тюріна // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2010 – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_2/10tvopdp.pdf

155. Усимова И.П. Правовая социализация личности: диссертация на соискание учен. степени кандидата юридических наук: 12.00.01 / И.П. Усимова. – Москва, 2007. – 208 с.

156. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / И.Е. Фарбер. – М.: Госюриздат, 1963. – 206 с.

157. Федоров В.В. Правовая социализация учащейся молодежи России: факторы формирования и ценностные ориентиры: диссертация на соискание учен. степени канд. соц. наук: 22.00.04 / Владимир Владимирович Федоров. – Ростов-на-Дону, 2005. – 154 с.

158. Филатов В.П. Философский путь Гилберта Райла / В.П. Филатов // Райл Г. Понятие сознания. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 7-14.

159. Философский словарь: [основан Г. Шмидтом] / [под ред. Г. Шишкоффа; пер. с нем.; общ ред. В.А. Малинина]. – 22-е, новое, переработ. изд. – М.: Республика, 2003. – 575 с.

160. Філософія права: проблеми та підходи. Навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство» / П.М. Рабінович, С.П. Добрянський, Д.А. Гудима, О.В. Грищук, Т.І. Дудаш, Т.І. Пашук, С.П. Рабінович, Л.В. Ярмол, Ю.І. Анохін. За заг. ред. П.М. Рабіновича. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету

імені Івана Франка, 2005. – 332 с.

161. Флейвелл Дж.Х. Генетическая психология Жана Пиаже / Дж.Х. Флейвелл. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://childpsy.ru/lib/books/id/9119.php>

162. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд. – М., 1925. – 256 с.

163. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В.В. Биbihина]. – Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с.

164. Хири Г.Й. Основные проблемы современного уголовного законодательства в правовом государстве / Г.Й. Хири // Милиция/полиция третьего тысячелетия. Совершенствование подготовки сотрудников органов внутренних дел к взаимодействию с населением: Материалы международной научно-практической конференции (15-16 мая 2001 года, г Смоленск). Выпуск II. [под общ. ред. А.А. Стрельникова]. – Смоленск, 2001. – С. 60-61.

165. Хмелевской С.И. Психологические условия правовой социализации старших школьников: диссертация на соискание учен. степени кандидата психологических наук: 19.00.07 / Сергей Ильич Хмелевской. – Курск, 2003. – 193 с.

166. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк – М.: ДТД, 1995. – 378 с.

167. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 1999. – 608 с.

168. Шамионов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе ее социализации: диссертация на соискание учен. степени докт. психол. наук: 19.00.05 / Раиль Мунирович Шамионов. – Саратов, 2002. – 362 с.

169. Шапиева О.Г. Нравственно-правовая социализация личности: диссертация на соискание учен. степени докт. юрид. наук: 12.00.01. / Ольга Гасановна Шапиева. – Санкт-Петербург, 1997. – 376 с.

- 170.** Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.
- 171.** Швачка В.Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01/ Вікторія Юріївна Швачка. – Київ, 2008. – 21 с.
- 172.** Шеховцова Н.А. Школа как агент политико-правовой социализации молодежи в современной России: диссертация на соискание учен. степени канд. социол. наук: 22.00.04 / Надежда Алексеевна Шеховцова. – Волгоград, 2002. – 174 с.
- 173.** Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. Учеб. для вузов / Г.Г. Шиханцов; [отв. ред. докт. юрид. наук, профессор В.А. Томсинов]. – М.: Зерцало, 1998. – 352 с.
- 174.** Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12 / Михайло Йосипович Штангрет. – Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2006. – 240 с.
- 175.** Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
- 176.** Юлина Н.С. Головоломки проблемы сознания: концепция Дэниела Деннета / Н.С. Юлина. – М.: Канон+, 2004. – 544 с.
- 177.** Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89-105.
- 178.** Яковлев Е.В. Гражданская культура как условие социально-правовой активности и правовой социализации личности в процессе формирования в России гражданского общества: диссертация на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Васильевич Яковлев. – Ростов-на-Дону, 2009. – 191 с.
- 179.** Яшина М.Н. Социологический подход к стратегиям социализации

личности в концепции Э. Эриксона: диссертация на соискание учен. степени канд. социолог. наук: 22.00.01 / Мария Николаевна Яшина. – Санкт-Петербург, 2004. – 183 с.

180. Bartholomew K., Horowitz L. Attachment styles among young adults: A test of a four-category model // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1991. – Vol 61, № 2. – P. 226 – 244.

181. Brenner S. *Stare Decisis: The Alternation of Precedent on The Supreme Court, 1946* / S. Brenner, H.J. Spaeth. – Cambridge University Press, 1992. – 151 p.

182. Cooley Ch. *Primary interaction: a reader in social psychology* / Ch. Cooley. – Boston, 1972. – P. 158 (Цит. по: Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии : [в 4-х т.]. Т. 3 / [ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов]. – М.: Изд-во «Канон+» ОИ «Реабилитация», 2002. – с. 273).

183. Conley M.J. Can You Talk Like a Lawyer and Still Think Like a Human Being?: Mertz's the Language of Law School / M.J. Conley // [Электронный ресурс].

Режим

доступу:

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1473518

184. *Encyklopedia psychologii* / podred. W. Szewczuka. – Warszawa: Fundacja innowacja, 1998. – 1213 s.

185. Gadamer H.-G. *Dekonstruktion und Hermeneutik* / H.-G. Gadamer // *Gesammelte Werke. Bd. 10*. – Tübingen: Mohr (Paul Siebeck), 1995. – S. 138-147.

186. Giddings F.H. *The Theory Of Socialization: A Syllabus Of Sociological Principles (1897)* / F.H. Giddings. – Kessinger Publishing, LLC, 2010. – 66 p.

187. Goodman N. *Fact, Fiction, and Forecast* / N. Goodman. – Harvard University Press, 1983. – 131 p.

188. Halping A. *Criminal law going critical* / Andrew Halping // *Definition in the Criminal law*. – Oxford: Hart Publishing, 2004. – P. 43-73.

189. Heidegger M. *Sein und Zeit* / M. Heidegger. – Tübingen: Niemeyer, 1986. – 445 S.

- 190.** Jacobson Arthur J. Authority: An Hommage to Jacques Derrida and Mary Quaintance / Arthur J. Jacobson // *Cardozo Law Review*. – 2005. – Vol. 27. – P. 101–110.
- 191.** Lewicka M. Ways to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighborhoodties // *Journal of environmental psychology*. – 2005. – Vol. 25. – P. 381 – 395
- 192.** Macaulay St. Wisconsin's Legal Tradition / Stewart Macaulay, Theodore W. Brazeau // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.law.wisc.edu/facstaff/macaulay/papers/wisconsin_legal_tradition.pdf
- 193.** Mead M. Socialization and Enculturation / M. Mead // *Current Anthropology*. – 1963. – Vol. 4. (No 12). – P. 184-188.
- 194.** Mertz E. The Language of Law School: Learning to «Think Like a Lawyer» / E. Mertz. – Oxford University Press, 2007. – 336 p.;
- 195.** Parker J. Spirited Away: Asylum Law and the Institutional Violence of Legal Discourse / James Parker // *Law Text Culture*. – 2007. – Vol. 11. – P. 231–251.
- 196.** Searle J. Minds, Brains and Programs / J. Searle // *Behavioral and Brain Sciences*. – 1980. – № 3. – P. 417–457.
- 197.** Skinner B. F. Beyond freedom and dignity / B.F. Skinner. – New York: Knopf, 1971. – 234 p.
- 198.** Sperber D. Relevance: Communication and Cognition / D. Sperber, D. Wilson. – 2nd ed. – Oxford; Cambridge, MA, 1996. – 338 p.
- 199.** Stanford Encyclopedia of Philosophy / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://plato.stanford.edu/entries/reflective-equilibrium>
- 200.** Tallman I. Adolescent Socialization in Cross-Cultural Perspective: Planning for Social Change (Quantitative studies in social relations) / Irving Tallman, Ramona Marotz-Baden, Pablo Pindas. – New York: Academic Pr, 1983. – 325 p.
- 201.** Tamanaha Brian Z. Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local

to Global / Brian Z. Tamanaha. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1010105

202. Teubner G. Dealing with Paradoxes of Law: Derrida, Luhmann, Wiethölter / Gunther Teubner // Paradoxes and Incinsistences in Law. – Oxford: Hart Publishing, 2006. – P. 41-64.

203. Teubner G. Legal Logic and its So-Called Post Modern Critique (La Logique Juridique Et Son Critique Dite Post Moderne) / Gunther Teubner [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ssrn.com>; Weisberg Richard. Law and Literature as Survivor. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ssrn.com>

204. Teubner G. Self-Subversive Justice: Contingency or Transcendence Formula of Law? / Gunther Teubner // Modern Law Review. – 2009. – Vol. 72. –23 p.